

De betekenis van culturele planologie

Gerke Veenboer

Bureau Venhuizen
Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen
RuG

De betekenis van culturele planologie

Gerke Veenboer

S1217313

Faculteit der Ruimtelijke Wetenschappen
Rijksuniversiteit Groningen

In opdracht van:

Bureau Venhuizen

Rotterdam

September 2005

Voorwoord

Begin 2005 was ik nog volkomen onbekend met de term 'culturele planologie' en nu september 2005 mag ik mij misschien zelfs wel kenner noemen. Eind januari ging ik op zoek naar een geschikt onderwerp om voor de studie Sociale Geografie op te kunnen afstuderen. Voor mijn einddoctoraal heb ik gekozen voor de richting culturele geografie met als specialisatie stedelijke ruimtelijke planning. Op Google brachten de trefwoorden 'cultuur' en 'planologie' mij mijn afstudeeronderwerp: culturele planologie. Ik was direct geïnteresseerd in het onderwerp en besloot door middel van een afstudeerstage er meer over te weten te komen. Bureau Venhuizen bood mij deze stage aan en vanaf 1 maart kon ik aan de slag in Rotterdam. In opdracht van Bureau Venhuizen begon ik aan dit onderzoek.

Al snel kwam ik erachter dat ik mij geen betere stageplek had kunnen wensen. Allereerst bevindt Bureau Venhuizen zich in de voormalig Van Nelle Fabriek. Een prachtige locatie om geïnspireerd te kunnen werken. Daarnaast trof ik het ook met het bedrijf zelf. Bureau Venhuizen werkt al enkele jaren met culturele planologie. Ik bevond mij dus midden in de wereld van de culturele planologie. Via het project Limes en de prijsvraag Recreatie Actueel werd ik door Bureau Venhuizen betrokken bij de culturele planologie praktijk. Binnen het netwerk van het bureau kwam ik met een aantal interessante instanties en mensen in contact. Doordat ik alle tijd van mijn stage in mijn onderzoek kon steken werd mijn schrijfsnelheid bevorderd. Kortom een betere culturele planologie stageplek kon ik mij niet wensen.

Graag wil ik bij deze een aantal mensen bedanken die mijn onderzoek mede hebben mogelijk gemaakt. Allereerst natuurlijk 'mijn collega's' van Bureau Venhuizen. Zonder Hans Venhuizen, Francien van Westerenen, Mariëtte Maaskant en Gerrit Kersten had ik mij nooit zover kunnen verdiepen in de culturele planologie. Daarnaast wil ik Maarten van Wesemael van de afdeling Culturele Planologie van de Provincie Noord-Holland bedanken voor zijn hulp en interesse. In mijn zoektocht naar projecten in het buitenland mocht ik gebruik maken van de bedrijfsbibliotheken van SKOR, ISoCaRP en Stroom. In deze zoektocht werd ik ook bijgestaan door Adviesbureau Cuijpers. Hiervoor allen dank. Verder wil ik mijn scriptiebegeleider van de Rijksuniversiteit Groningen dr. Peter Groote bedanken voor zijn hulp en begeleiding. Tot slot ben ik mijn lieve vrienden en familie zeer dankbaar voor hun steun en vertrouwen.

september 2005

Samenvatting

In 2001 introduceerde toenmalig staatssecretaris van cultuur Rick van der Ploeg de term Culturele planologie als beleidsterm. Cultuur moest een richtinggevende functie gaan krijgen in de inrichting van Nederland. Het werd omschreven als 'een zodanige manier van ontwerpen en inrichten van het ruimtelijk gebied dat - door de integratie van cultuurhistorie, architectuur, natuur en beeldende kunst - een esthetisering van de leefomgeving wordt bereikt'. In deze scriptie is het begrip culturele planologie ontleed. Wat houdt het in en hoe wordt het in de praktijk uitgevoerd? Daarnaast is gekeken wat een analyse van met culturele planologie vergelijkbare buitenlandse projecten bijdraagt aan de concretisering van de term.

In 2003 vond in Zwolle het symposium 'Publiek en Bereik' plaats. Aan de hand van de reeds uitgevoerde projecten werden de kenmerken van culturele planologie vastgesteld:

1. cultuur als vertrekpunt in ruimtelijke ordeningsproces
2. bottom-up benadering
3. integrale benadering
4. planning parallel aan de uitvoering

Cultuur wordt op dit symposium omschreven als ruimtelijk ontwerp, beeldende kunst en cultuurhistorie. Aan de hand van dit kenmerkenkader zijn projecten in binnen- en buitenland onderzocht.

Het geformuleerde kenmerkenkader gaat verder dan de door Rick van der Ploeg geïntroduceerde term. Cultuur wordt breder omschreven. Van der Ploeg sprak over esthetisering, terwijl in Zwolle ook bijvoorbeeld de verhalen van bewoners een rol krijgen. Aan de ene kant wordt cultuur gezien als kunst, monumenten en ontwerp (high culture) en aan de andere kant krijgt het de betekenis gehanteerd in de sociale wetenschappen, waarbij een groep mensen zelf hun wereld interpreteren en zin geven. Een dergelijke definitie van cultuur is door Stuart Hall geformuleerd: 'The systems of shared meanings which people who belong to the same community, group or nation use to help them interpret and make sense of the world'. Van dit onderscheid tussen twee 'typen' cultuur lijkt men zich nog niet scherp bewust.

Het tweede kenmerk betreft de bottom-up benadering, waarbij lokale kennis van mensen en deskundigen wordt gemobiliseerd. Een zoektocht naar de waarden die mensen geven aan de ruimte. Deze benadering pleit voor de verhalen en ideeën van mensen als vertrekpunt te nemen voor planologie. Ook hier komt de definitie van cultuur van Hall terug. In het buitenland zijn reeds verschillende projecten die deze 'sociale cultuur' als vertrekpunt nemen in het ruimtelijke ordeningsproces.

Het derde kenmerk van culturele planologie betreft de integrale benadering. Uit projecten in Nederland blijkt dat dit in Nederland zich vooral uit in het integreren van 'hoge cultuur' en dan met name kunst. Dit is logisch aangezien het beleid voortkomt uit het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. Culturele planologie omvat meer dan kunst alleen. Andere disciplines zouden hier een grotere rol kunnen spelen.

Het laatste kenmerk betreft het parallel lopen van de planning aan de uitvoering. Dit betekent dat het einddoel niet van tevoren vast staat. Dit kenmerk is niet in alle voorbeelden terug te vinden. Het overlapt met de internationale ideeën over de creatieve stad en zorgt voor creativiteit binnen het proces.

De uitkomsten van de conferentie in Zwolle maakten het begrip culturele planologie breder. Zowel high culture als de sociale cultuur komen in het proces terug en hebben daarbinnen hun eigen plaats, hoewel er nog niet een duidelijke afbakening plaatsvindt.

Na de bespreking van het begrip 'culturele planologie', zoals het in Nederland is geïnterpreteerd, zijn in deze scriptie een aantal projecten uit het buitenland besproken. De keuze van deze projecten is bepaald met behulp van het in Zwolle geformuleerde kenmerkenkader. Uit de bespreking en de analyse van de projecten kwam naar voren dat verschillende projecten breed van opzet waren. Het betrof soms grote gebiedsdelen en regio's met een groot aantal inwoners. Daarbij werd inderdaad aandacht geschonken aan cultuur in de zin van 'high culture', maar ook kwamen verschillende aspecten van cultuur in de sociaal-wetenschappelijke opvatting aan de orde. Onder andere kwam bij de bespreking van de projecten het begrip 'quality of life' naar voren. Dit begrip biedt een omvattend kader waarin verschillende aspecten van een cultuur naar voren komen, naast bijv. milieu, vervoer, etc. heeft ook kunst (esthetisering) er een onmisbare plaats. Bovendien heeft men oog voor cultuur als een voortgaande bezigheid van mensen.

De analyse van de projecten vormt een aanvulling op het in Zwolle geformuleerde kenmerkenkader. Een sociaal-wetenschappelijke cultuuropvatting, de bottom-up benadering, de integrale benadering en het samenvallen van planning met uitvoering is in de verschillende buitenlandse projecten in meerdere of mindere mate terug te vinden.

Reflecterend op het in Zwolle geformuleerde concept van 'culturele planologie' zou het gezien ook de analyse van buitenlandse projecten, aan te bevelen zijn sociale cultuur ondubbelzinnig als vertrekpunt te nemen. waarbij high culture in het proces geïntegreerd wordt. Kunst kan naast andere disciplines zoals natuur, worden betrokken in het proces. Door het proces duidelijker en breder in te vullen kan culturele planologie aan kracht en duidelijkheid winnen en heeft het ruime potenties om de ruimtelijke ordening te verrijken.

Inhoudsopgave

Voorwoord.....	1
Samenvatting	4
Inhoudsopgave	6
1. Onderzoeksverklaring	7
1.1 Doelstelling	7
1.2 Verantwoording	7
1.3 Probleemstelling	9
1.4 Onderzoeksopzet	9
2. Culturele planologie	11
2.1 Cultuur	11
2.2 Cultuur in ruimtelijke ordening	12
2.2.1 Ontwikkeling cultuur in ruimtelijke ordening	13
2.3 Ontstaan van culturele planologie	15
2.3.1 Ruimtelijk beleid	15
2.3.2 Cultuur beleid	16
2.4 Culturele planologie	16
2.4.1 Kenmerken culturele planologie	17
2.4.2 Voorbeelden van culturele planologie	18
2.4.3 werking van culturele planologie	22
2.5 Kortom... ..	23
3. Cultural planning?	25
3.1 Engeland	25
3.1.1 Case study: 'Thurrock: A visionary Brief in the Thames Gateway'	25
3.1.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid Engeland	27
3.1.3 Culturele planologie	28
3.2 België	29
3.2.1 Case study: 'Stad aan de stroom'	29
3.2.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid België	30
3.2.3 Culturele planologie	30
3.3 Duitsland	31
3.3.1 Case study: 'IBA - Emscherpark'	31
3.3.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid Duitsland	32
3.3.3 Culturele planologie	32
3.4 Verenigde Staten	34
3.4.1 Case study: 'Plan of Nashville'	34
3.4.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid Verenigde Staten	36
3.4.3 Culturele planologie	36
3.5 Canada	38
3.5.1 Case study: 'Edmonton's Churchill Square'	38
3.5.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid Canada	40
3.5.3 Culturele planologie	40
4. Conclusie	43
4.1 Reflectie op het kenmerkenkader	43
4.2 Buitenlandse projecten	44
4.3 Slot	45
5. Literatuurlijst	46
Bijlage 1: Kenmerkenkader culturele planologie	Error! Bookmark not defined.
Bijlage 2: Toetsingskader voor case studies	Error! Bookmark not defined.
Bijlage 3: Buitenlandse projecten	Error! Bookmark not defined.
Bijlage 4: Afkortingenlijst	Error! Bookmark not defined.

1. Onderzoeksverklaring

Toenmalig staatssecretaris van cultuur Rick van der Ploeg introduceerde in 1999 het begrip culturele planologie. Van der Ploeg en andere bestuurders ergerden zich aan het gebrek aan cultuurbesef, vooral bij overheden en het bedrijfsleven. In zijn politieke statement 'Cultuur als Confrontatie' (1999) zag Van der Ploeg het als zijn taak om de culturele inbreng te maximaliseren en het een sterkere positie te geven in het inrichtingsproces van Nederland (Schoorl, 2005). In 2001 werd de term beleidsmatig geïntroduceerd in de cultuurnota 2001-2004. Culturele planologie werd als volgt omschreven: 'een zodanige manier van ontwerpen en inrichten van het ruimtelijk gebied dat - door de integratie van cultuurhistorie, architectuur, natuur en beeldende kunst - een esthetisering van de leefomgeving bereikt wordt'. De bedoeling was om culturele planologie als vertrekpunt te nemen in de stedenbouw en de inrichting van het landschap (Min OCW, 2001).

Van der Ploeg doelde vooral op de culturele uitstraling van gebouwen en complexen, waarmee kwaliteit van de leefomgeving en het toeristisch klimaat zou kunnen worden verbeterd. Culturele planologie pleit er in feite voor dat de culturele dimensie meer geïntegreerd zou moeten worden in de ruimtelijke ordeningsprojecten en ruimtelijke ordeningsplannen (Min OCW, 2001). De ruimtelijke ordening is het terrein waar cultuur een meerwaarde kan inbrengen. Cultuur kan bijvoorbeeld dienen als ideeënmachine, als inspirator, maar ook als kwaliteitsbewaker. Een aantal onderwerpen zijn hierbij extra van belang. Allereerst zou met de invoering van culturele planologie de publieke participatie moeten toenemen. Ook de samenwerking en krachtenbundeling tussen de verschillende sectoren (VROM, LNV, V&W en OCW*) zouden hierdoor worden versterkt. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het ontwikkelen en vervolgens delen van bruikbare kennis. Tot slot zou er een sterker particulier veld voor architectuur en cultureel erfgoed moeten ontstaan (Min OCW, 2001)

Het Ministerie van OCW heeft de naam culturele planologie beleidsmatig inmiddels weer losgelaten. Desondanks wordt culturele planologie geaccepteerd binnen de provincies en de gemeenten en denkt het Ministerie na over een andere, juistere benaming voor dit beleid (Min OCW (1), 2005).

1.1 Doelstelling

Het doel van dit afstudeeronderzoek is het onderzoeken, beschrijven en vaststellen van de potenties en de werking van culturele planologie. Door het presenteren en analyseren van een aantal voorbeeldprojecten worden werkwijzen zichtbaar die als voorbeeld kunnen dienen voor toekomstige ruimtelijke opgaven. Aan de hand van culturele planologie projecten in Nederland en van vergelijkbare ruimtelijke ordeningsprojecten uit de landen Duitsland, België en Engeland, en ook de Verenigde Staten en Canada die onder de Nederlandse noemer van culturele planologie zouden kunnen vallen, wordt culturele planologie onderzocht. De gevonden projecten en het daarmee samenhangende nationale beleid worden vergeleken met de Nederlandse werkwijze.

1.2 Verantwoording

Waarom culturele planologie?

'Er is geen ruimtelijke ingreep denkbaar of cultuur speelt daarbij een rol'
(Min OCW, 2001)

Met deze openingszin begint het hoofdstuk culturele planologie de cultuurnota 2001-2004 van het Ministerie van OCW. Cultuur moest binnen de ruimtelijke ordening gebruikt gaan worden als ideeënmachine, inspirator en kwaliteitsbewaker. Juist de kwaliteit van de leefomgeving is de laatste jaren erg belangrijk geworden in Nederland. Het streven van het

* in de bijlage is een lijst met afkortingen opgenomen

ministerie van OCW is dat hieraan invulling wordt gegeven door diverse departementen, als de ministeries van VROM, LNV, V&W en OCW. Hierdoor kunnen de krachten gebundeld worden binnen de culturele sector (Min OCW, 2001). In de cultuurnota 2005-2008 staat het maatschappelijk besef van cultuur centraal. Een van de centrale vragen binnen de nota is op welke wijze culturele noties voldoende gewicht in de schaal zouden kunnen leggen bij de ruimtelijke inrichting van Nederland (Min OCW (1), 2005).

Hoewel op nationale schaal de term culturele planologie beleidsmatig is verdwenen, blijft de term culturele planologie op provinciale en gemeentelijke schaal bestaan. Dat culturele planologie niet verdwenen is blijkt ook uit het feit dat het stedenbouwkundig tijdschrift *De Blauwe Kamer* het gekozen heeft als jaarthema en dat in februari 2005 met financiële ondersteuning van projectbureau Belvedere de werkgroep Culturele planologie is opgericht.

Al met al formuleerde toenmalig staatssecretaris Rick van der Ploeg een breed en concreet gezien een vaag begrip waar de verschillende overheden verder zelf invulling aan konden geven. Hierdoor ontstonden verschillende opvattingen over culturele planologie. De verschillende visies maken het reeds vage begrip alleen maar verwarrender. Door de verschillende opvattingen te vergelijken kunnen de werking en de potenties van culturele planologie worden vastgesteld.

Waarom is culturele planologie interessant voor de culturele geografie?

Culturele planologie is een zoektocht naar de culturele potenties van een plaats. Om inzicht in dit proces te verwerven, spreken Hajer en Reijndorp (2001) over meer aandacht voor de manier waarop ruimtelijke samenhangen worden ervaren. Deze zoektocht naar culturele betekenissen is het domein van de culturele geografie. Binnen het domein van de geografie gaat het altijd over ruimte. Een cultureel geograaf ziet de ruimte als een stelsel van 'plaatsen' met voor verschillende groepen specifieke betekenissen. Deze relatie tussen mensen en plaatsen is ook zeer van belang bij culturele planologie.

Waarom gebruik maken van internationale voorbeelden?

De afgelopen decennia is in West-Europa de evolutie van 'culture-led regeneration' waar te nemen. Verschillende overheden zetten cultuur in als centraal element in economische en sociale herontwikkelingsplannen van plaatsen (Bayliss, 2004). Dit geldt ook voor het ruimtelijke veld. Evans (2001) pleit in zijn publicatie *Cultural planning, an urban renaissance?* voor een gedegen internationaal vergelijkend onderzoek naar de effectiviteit van de verschillende vormen van cultuurbeleid. In de 51e editie van het Boekmancahier (2002), een kwartaalschrift voor kunst, onderzoek en beleid, geeft Hans Mommaas, hoogleraar Vrijtijds wetenschappen aan de Universiteit van Tilburg, zijn visie op deze publicatie. De uitkomsten geven volgens Mommaas hier helaas geen antwoord op. Duidelijk is wel dat cultuur 'hot' is en dat niet alleen in Nederland, maar dat ook dat er veel onduidelijkheid over bestaat.

Volgens Bureau Venhuizen 'dient culturele planologie zorg te dragen voor de kracht en vooral voor de continuïteit van culturele kwaliteiten binnen de zich steeds verder specialiserende ruimtelijke disciplines' (Bureau Venhuizen, 2005). Het samenwerken en het bundelen van krachten was één van de doelstellingen van de Cultuurnota 2001-2004. Juist daarom is het nuttig om te kijken of dezelfde discussies 'over de grens' spelen en zo ja, of we daar in Nederland iets van kunnen leren. Ook het feit dat culturele planologie toe is aan vervanging door een juistere naam, maakt het cultureel ruimtelijk beleid in de betreffende landen zeer interessant.

1.3 Probleemstelling

In dit onderzoek zullen de volgende vragen centraal staan:

Hoe wordt in culturele planologieprojecten het begrip culturele planologie geïnterpreteerd en vormgegeven?

Wat draagt een analyse van buitenlandse voorbeeldprojecten en beleid bij aan het vaststellen van de werking en de potenties van culturele planologie?

1.4 Onderzoeksopzet

In dit deelhoofdstuk zullen de onderzoekseenheden, dataverzameling en de registratie- en analysemethode besproken worden

a. Onderzoekseenheden

Bij het onderzoeken, beschrijven en vaststellen van de werking en de potenties van culturele planologie, is gebruik gemaakt van ruimtelijke ordeningsprojecten in Nederland die of onder de noemer van culturele planologie vallen, of grote overeenkomsten vertonen met culturele planologie.

Overheden nemen steeds vaker cultuur als centraal element in economische en sociale ontwikkelingsstrategieën. Dit gebeurt ook in de ruimtelijke ordening (Bayliss, 2004). In deze scriptie is een vergelijking gemaakt tussen de 'culturele' ruimtelijke ordening in Nederland en de omringende landen (Duitsland, België en Engeland). Deze landen beschikken over een met Nederland vergelijkbare en samenhangende cultuurhistorische achtergrond. Naast deze West-Europese landen komen ook de Verenigde Staten en Canada aan bod komen. In deze landen wordt al langer 'cultural planning' beoefend.

b. Dataverzameling

Alvorens de werking van culturele planologie in Nederland kon worden vastgesteld, zijn reeds bestaande culturele planologie projecten opgezocht in de bestaande literatuur en op internet. Vervolgens is aan de hand van een aantal voorbeelden vastgesteld wat de kenmerken zijn van culturele planologie. De voorbeelden zijn vervolgens geanalyseerd om de werking en de potenties van culturele planologie vast te kunnen stellen.

De kenmerken van culturele planologie vormden tevens het uitgangspunt voor het zoeken naar verwante projecten in de betreffende buitenlandse landen. Gezocht is naar projecten die in Nederland onder de noemer culturele planologie zouden kunnen vallen. Deze projecten zijn ook gezocht in de bestaande literatuur en op internet. Verder zijn nationale en internationale deskundigen gevraagd naar hun kennis op dit specifieke vakgebied en daaraan verwante projecten. Door middel van (e-mail-)interviews is de informatie van de deskundigen verkregen. Aan de hand van de gevonden en verkregen informatie ontstond een lijst van internationale projecten in de betreffende landen. Deze lijst is vervolgens geanalyseerd. In deze analysefase zijn de verschillende projecten geclassificeerd. Uit iedere groep is vervolgens een voorbeeldproject geselecteerd en behandeld. Om de projecten goed uit te kunnen werken zijn zoveel mogelijk personen en organisaties die betrokken zijn geweest bij het project benaderd en geïnterviewd.

Naast het gebruik van internet en de bestaande literatuur is informatie verkregen door middel van een tweetal gesprekken met Maarten van Wesemael, van de afdeling culturele planologie van de Provincie Noord-Holland. Ook is gebruik gemaakt van de bedrijfsbibliotheken van de Stichting Kunst en Openbare Ruimte, Stroom en IsoCarp. Verder zijn de symposia 'Plannen met Verbeelding' (provincie Noord-Holland) en 'Ervaring van het onbekende' (SKOR, NAI en RPB) die respectievelijk gingen over culturele planologie en de verhouding tussen kunst en ruimtelijke ordening, bezocht. Tot slot is door de auteur

meegewerkt aan het Limes project gekoppelde Park over Betuwe project en aan het symposium 'Plannen met verbeelding' gekoppelde prijsvraag Recreatie Actueel. Beide projecten zijn uitgevoerd tijdens een stageperiode bij Bureau Venhuizen te Rotterdam.

c. Registratie- en analysemethode

De gevonden Nederlands culturele planologie projecten zijn opgesomd en zijn gebruikt om de definitie en de werking van culturele planologie in Nederland toe te lichten. De resultaten, waarin de werking en de potenties van culturele planologie zijn uitgewerkt, zijn voorgelegd aan een aantal deskundigen. De reacties van de deskundigen zijn verwerkt in de laatste paragraaf van hoofdstuk 2. Aan de hand van deze resultaten en de kenmerken van culturele planologie begon de zoektocht naar vergelijkbare projecten in de betreffende buitenlandse landen.

Nadat de gevonden projecten zijn opgesomd zijn ze gewaardeerd. Onderzocht is in hoeverre de projecten aan de kenmerken van culturele planologie voldoen, maar ook is gekeken of en hoe deze kenmerken in de verschillende fases van het project zijn toegepast. De kenmerken van culturele planologie zijn in hoofdstuk 2.4 uitgebreid beschreven. Uiteindelijk is per land één project geselecteerd, dat door middel van een case study uitgebreider is onderzocht.

De gekozen projecten zijn op een aantal punten getoetst door middel van een toetsingskader. Het toetsingskader is opgenomen in bijlage 1. Per project is gekeken naar een drietal punten. Ten eerste is gekeken naar de inzet en de intentie van het project. Hier betreft het vooral de vraag: 'wie wil wat waar en waarom?'. Ten tweede is per project gekeken naar het proces. Gekeken is naar het begrip cultuur. Welke betekenis van cultuur is gekozen en welke rol speelt cultuur binnen het proces? De vraag is of cultuur geïntegreerd is in het ruimtelijke ordeningsproces of dat het parallel loopt aan het ruimtelijke ordeningsproces of een autonome rol inneemt. Verder is gekeken naar de uitvoering van het proces, zowel praktisch (kosten, tijd) als inhoudelijk (betrokkenen). Tot slot is ook het resultaat geanalyseerd. Het derde punt wat getoetst is het gevolg. Hier is antwoord gegeven op de vraag of het project succesvol is te noemen en waarom wel of niet.

Vervolgens is per project gekeken naar het achterliggende ruimtelijke beleid. Verder is in het kort de rol van cultuur in het ruimtelijke beleid beschreven. Elke case study hoofdstuk eindigt met zowel procesmatige als beleidsmatige vergelijking met culturele planologie. In het kort is beschreven welke facetten van het beleid overeenkomen met culturele planologie en in welke mate het gekozen project en het achterliggende beleid nuttig kunnen zijn voor culturele planologie.

2. Culturele planologie

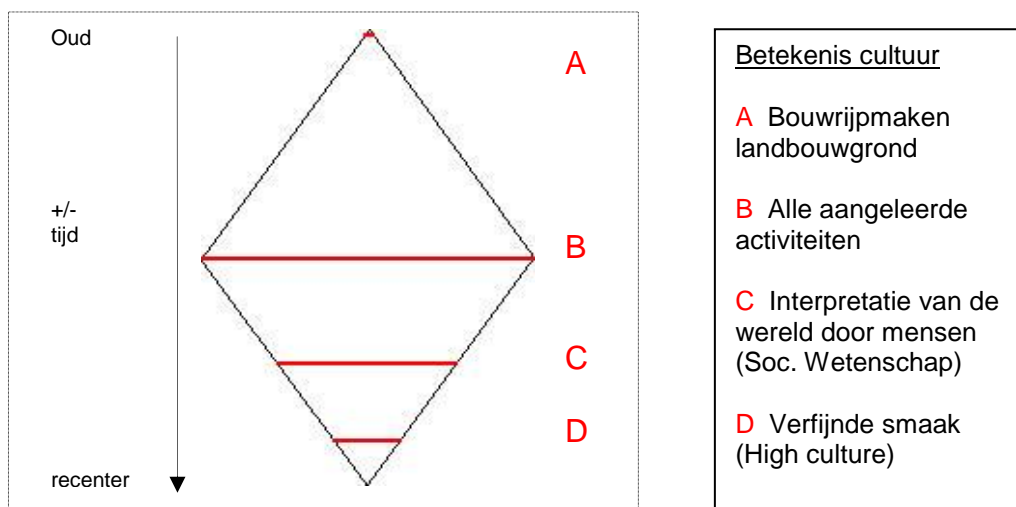
Om het begrip beter te begrijpen zal in de komende paragrafen het begrip worden 'ontleed'. In dit hoofdstuk zal worden ingegaan op de werking en de potenties van culturele planologie. Culturele planologie spreekt over de rol van cultuur, maar welke betekenis heeft cultuur binnen de culturele planologie? Welke rol speelde cultuur in het verleden in ruimtelijke ordeningsprocessen? Waarom ontstond het begrip culturele planologie aan het eind van de vorige eeuw en wat is de hedendaagse betekenis van culturele planologie? Op deze vragen zal in dit hoofdstuk antwoord worden gegeven. Het hoofdstuk zal eindigen met een conclusie over de hedendaagse werking van culturele planologie. Tenslotte zullen de potenties van culturele planologie worden vastgesteld.

2.1 Cultuur

Culturele planologie neemt cultuur als uitgangspunt. Er zijn echter vele definities van cultuur. Het Van Dale woordenboek (Geerts e.a., 1984) omschrijft het begrip in termen als 'beschaving, ontwikkeling, verfijning van het geestelijk en zedelijk leven, resp. het daarin bereikte peil, beschavingstoestand; de toestand met betrekking tot een bepaald volk of een bepaalde tijd'. Maar ook als 'het geheel van de manifestaties van kunst, ontspanning en vermaak'. Kortom cultuur is een heel breed begrip.

Het begrip cultuur is onder te verdelen in verschillende lagen (zie figuur 1). Bovenaan, dus ook aan het begin van de tijdslijn, is het begrip cultuur heel smal en dus goed af te bakenen en te definiëren. Dit is het moment dat het begrip cultuur wordt 'uitgevonden'. Het woord cultuur komt uit het Latijn, waar 'colere' verbouwen betekent. Cultuur betekende niet meer dan het bouwrijp maken van landbouwgrond. Later in de tijd werd het begrip breder. Op z'n breedst stond cultuur voor alle aangeleerde activiteiten. Cultuur is het totale aantal activiteiten waarmee menselijke groepen de natuur beïnvloeden en transformeren, inclusief de menselijke natuur. Met ander woorden bijna alles is cultuur.

Verdergaand in de tijd wordt het begrip cultuur weer iets smaller. Stuart Hall (1995) omschrijft cultuur in zijn boek *New cultures for old* als volgt: 'The systems of shared meanings which people who belong to the same community, group or nation use to help them interpret and make sense of the world'. Overeenkomend gedachtegoed dat gebruikt wordt door mensen om de wereld om ons heen te interpreteren. Deze betekenis wordt tegenwoordig nog steeds gebruikt binnen de sociale wetenschappen.

Figuur 1: Betekenissen cultuur

Cultuur nog veel smaller op te vatten. Deze manier van cultuur wordt ook wel high culture genoemd. Onder high culture vallen kunstuitingen als (klassieke) muziek, belletrise of literatuur, beeldende kunst, bijzondere architectuur, serieus theater. Met andere woorden de verfijnde smaak en de waarden van de culturele elite. Hier lijnrecht tegenover staat de low culture, ook wel popular culture genoemd. Onder low culture vallen onder andere popmuziek, film en televisieamusement. Het verschil is soms moeilijk aan te geven, aangezien popmuziek soms zeer kunstzinnig is en klassieke muziek soms zeer populair. Denk hierbij bijvoorbeeld aan Andre Rieu. Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap houdt zich vooral bezig met high culture. Het bemoeit zich alleen met scholen, universiteiten, musea, theaters en kunstmanifestaties enzovoort (Min OCW (2), 2005). High culture heeft dan de volgende betekenis: 'datgene aan kunstuitingen dat in de loop der jaren (eeuwen) door een zekere elite als bijzonder en waardevol wordt beschouwd' (Wikipedia encyclopedie, 2005).

De meeste definities verschillen in woorden, maar bevatten ook overeenkomsten. Er komt een aantal elementen voor in alle verschillende definities. Ten eerste is cultuur iets wat je door invloed van anderen aanleert en is dus niet aangeboren. Hiermee staat cultuur lijnrecht tegenover natuur. Cultuur wordt dus overgedragen. Binnen de cultuur gaat het altijd over groepen en nooit over individuen. Groepen vormen hun mening, interpreteren en doen identiteiten ontstaan. Het gaat dus over macht: 'Wiens identiteit?'. Tenslotte bestaat cultuur uit diepere en meer oppervlakkige gedachten (Groote, 2005).

Verder is cultuur onder te verdelen in vier elementen. Het eerste element is 'taal'. Taal is een manier om cultuur over te dragen en staat vaak symbool voor een cultuur. Denk hierbij aan de positie van Friesland binnen Nederland. Het tweede element is 'religie'. Religie is een deel van onze identiteit. Onze normen en waarden worden hier mede door bepaald. Verder staat religie ook symbool voor identiteit. Het derde element van cultuur is 'etniciteit'. Etniciteit is een cultureel concept. Bijvoorbeeld het denken in 'wij' en 'zij'. Dit is alleen van belang als 'wij' en 'zij' in hetzelfde gebied wonen. maar het blijft lastig om te zeggen wie 'wij' en wie 'zij' zijn. Tenslotte het vierde element: 'ruimte'. Cultuur is ook een ruimtelijk concept. Bijvoorbeeld als het gaat om je thuisland. Binnen Nederland zijn er bijvoorbeeld verschillende etnische minderheden met verschillende normen en waarden (Groote, 2005).

Waarom zijn we gefocust op cultuur? Ten eerste is cultuur belangrijk. 'Als we een ding kunnen leren uit de ontwikkelingsgeschiedenis dan is het wel dat cultuur altijd het verschil maakt' (Landes, 1998). Ten tweede is cultuur ruimtelijk en tenslotte is cultuur een 'hot topic'. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de multiculturele samenleving (Groote, 2005).

Cultuur is dus per definitie iets wat mensen zichzelf aanleren. Het wordt consequent doorgegeven aan nieuwkomers van een culturele groep. Tegenwoordig zijn veel mensen bezorgd dat de verschillen tussen de culturele groepen kleiner worden. Het lijkt erop dat grenzen tussen verschillende sociale groepen, maar ook verschillende plaatsen beginnen te vervagen. Om deze uniformisering tegen te gaan ontstaan weer nieuwe verschillen tussen bijvoorbeeld mensen met verschillende levensstijlen en ook plaatsen krijgen hierdoor (nieuwe) verschillende betekenissen. Dit laatste zal in de volgende paragrafen duidelijker worden gemaakt. Deze groeiende verschillen tussen de individuen worden gevoed door het proces van postmodernisme waarin de keuzes voor individuele consumptie en gedrag toenemen (Groote, 2005).

2.2 Cultuur in ruimtelijke ordening

De verschillende opvattingen over cultuur zijn ook terug te vinden bij ruimtelijke vraagstukken, waar ook geworsteld wordt met de vraag hoe de culturele dimensie van de ruimte precies te benoemen. Hans Mommaas (2004) spreekt over drie verschillende opvattingen van cultuur. Enerzijds wordt de nadruk gelegd op historisch opgestapelde betekenissen. Het landschap of de architectuur van de gebouwde omgeving is dan de drager

van de culturele betekenis. Een tweede opvatting is, volgens Mommaas, de sociaalcollectieve eigenschap, zoals bijvoorbeeld een streek- of groepseigen historische cultuur. Tenslotte spreekt Mommaas over collectieve cultuur. Dit is de manier waarop de ruimte betekenis krijgt door de aanwezige interactie tussen mensen in die ruimte (Mommaas, 2004). Deze verschillende opvattingen lopen alle drie door elkaar in de verschillende beleidsnota's van de overheid. Hierdoor worden uiteenlopende beleidsprioriteiten en verschillende beleidsinstrumenten gebruikt. De eerste invalshoek wordt vooral door ruimtelijke experts gebruikt (denk hierbij aan planologen, ecologen en architecten). De derde opvatting is de invalshoek van de daadwerkelijke gebruiker (bijvoorbeeld bewoners en bedrijven). Er is dus sprake van een spanning tussen objectief en subjectief en tegelijk ook tussen ruimtelijk en maatschappelijk. Opstellers van de nota's lijken zich hier wel van bewust, maar hebben, volgens Mommaas (2004), tot nu toe nog niet de stap durven maken om deze begrippen daadwerkelijk te benoemen. Met de komst van culturele planologie wordt een andere opvatting van cultuur hieraan toegevoegd. Het door het Ministerie van OCW geïnitieerde culturele planologie beleid lijkt zich voornamelijk te richten op de 'hoge' cultuur, die voornamelijk gericht is op de culturele elite (Wikipedia, 2005). Aan de andere kant streeft culturele planologie ook naar kwaliteitsverbetering van de ruimte en probeert daarbij de interpretaties van mensen te mobiliseren en te gebruiken (Min OCW, 2003). Hiermee neigt culturele planologie meer naar de definitie van cultuur gebruikt in de sociale wetenschappen.

Het begrip culturele planologie omvat beide betekenissen. Het ministerie van OCW liet de term culturele planologie schieten omdat het een tautologie zou zijn. Planologie is immers per definitie een daad van cultuur. In dit geval wordt zelfs een derde definitie van cultuur geïntroduceerd, de breedste definitie van cultuur: alle aangeleerde activiteiten van mensen. Deze tussenpositie van culturele planologie zorgt voor verwarring en vaagheid.

2.2.1 Ontwikkeling cultuur in ruimtelijke ordening

Culturele planologie geeft cultuur een prominente rol binnen het ruimtelijke ordeningsproces. Cultuur heeft altijd een rol gehad binnen de ruimtelijke ordening, sterker nog ruimtelijke ordening is zelf een culturele daad. Vanuit het oogpunt van high culture zijn cultuur en ruimtelijke ordeningen dichterbij elkaar komen te staan. Een aantal ontwikkelingen ging hieraan vooraf. Thematisch zullen de belangrijkste ontwikkelingen en veranderingen worden behandeld.

1945-1980

De verschillende overheden bemoeien zich al heel lang met cultuur. Schouwburgen, musea en toneelgezelschappen werden opgericht om de 'onbewuste' Nederlanders zich bewust te maken van deze hogere kunsten. Maar ook binnen het ruimtelijk beleid was een verzorgende rol voor de overheid weggelegd. Dit was noodzakelijk voor de opbouw na de Tweede Wereldoorlog en lag aan de basis van deze visie (Kloosterman, e.a., 2004).

Jaren '80

In de jaren '70 raakten veel steden in Nederland in een crisis. De middenklasse verliet de stad en de steden namen in inwoneraantal flink af. De vrijgekomen ruimte in de stad werd vervolgens voor een groot deel ingenomen door minder kapitaalkrachtige immigranten met als gevolg een veranderende sociaal-economische samenstelling van de bevolking (Kloosterman e.a., 2004). Dit leidde er toe dat steeds meer steden met elkaar de concurrentiestrijd aangingen om bedrijven en toeristen binnen te halen. Cultuur werd gezien als sociaal bindmiddel voor de culturele elite en werd ingezet om lokale economieën te versterken. Een meer marktgericht beleid moest dit

1945-1980	na 1980
overheid verzorgend aanbodgericht doel op zich (publiek goed)	privaat of publiek-privaat stuwend consumptiegericht middel (gericht op economische ontwikkeling)
top-down welzijn centraal	bottom-up economische potentie centraal

Figuur 2: Cultuur en overheidsbeleid (Kloosterman e.a., 2004)

bewerkstelligen; de zogenaamde citymarketing. Met citymarketing werd het imago van steden belangrijker (Voogd, 1999). In de jaren '80 bleef citymarketing echter beperkt tot het verwerven van bedrijven.

Tegelijkertijd vond er een demografische en sociaal-economische individualisering van de huishoudens plaats. Deze groep trok weer naar de stad en werd bekend als de young urban professionals (Cammen, Van der, 1999). De verschillende gemeenten en provincies probeerden door middel van citymarketing deze yuppen binnen te halen. De steden begonnen gebruik te maken van kunst en (regionale) cultuur om hun stad te 'verkopen' aan de consument, de burgers (Cammen, Van der, 1999).

Jaren '90

Halverwege de jaren '90 verschuift de sociale component van een maatschappelijk wenselijk programma naar 'manier waarop mensen hun eigen omgeving kennen of zich erin herkennen' (Cammen, Van der, 1999). Ruimtelijke kwaliteit wordt een hoofdthema. Mede hierdoor, en door het opgekomen projectmatige denken, keerde het ontwerpen van stadsbeelden terug. Deze ontwikkeling heeft grotendeels te maken met de ontwikkeling in de samenleving, vooral de toename van vrije tijd en de daarmee samenhangende toename van interesse voor cultuur. Naast de toename van vrije tijd steeg ook het gemiddelde inkomen en werden de inkomensverschillen binnen Nederland groter (Cammen, Van der, 1999).

Hans Mommaas spreekt in een interview met stedenbouwkundige Jan Goedman (2004) zelfs over de 'culturalisering' van de ruimte. Mommaas beschrijft hierin de vier processen, die volgens hem aan de grondslag liggen van de steeds groter wordende rol van cultuur:

1. Economische herstructurering.

De overzichtelijke concentrische ruimte is vervangen door een veel opener en op meerdere plaatsen gerichte ruimtelijkheid; de zogenaamde netwerkeconomie. Dit is in eerste instantie een economische kwestie, maar begint ook steeds meer een culturele en zelfs een cultureel-politieke kwestie te worden.

2. Toenemende sociale mobiliteit.

Dit in zowel economische als culturele zin. Vooral de groeiende middenklasse treedt de culturele en fysieke ruimte van de voormalige burgerij binnen en eigent deze zich toe. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het bezoeken van Grand Cafés, Spa's en shopping malls. Het goede leven wordt gezocht. Maar niet alleen op het gebied van de vrije tijd is de markt dynamisch, ook de woon-, goederen- en werkmakten spelen in op beleving, ervaring, identiteit en onderscheiding.

3. Technologische ontwikkeling

Hierbij gaat het vooral over de ontwikkeling van informatie en communicatie, waardoor de mogelijkheden sneller, breder en toegankelijker worden. We kunnen steeds meer waarnemen, verbeelden en realiseren. De keerzijde hiervan is dat onze ruimtelijke beleving en daarmee onze ruimtelijke omgeving meerduidelijk en vaag wordt. Ze verliest een deel van haar eigen karakter, aangezien alles anders kan tegenwoordig.

4. Geïntensiveerde mondiale stromen van mensen, producten, ideeën en informatie

'Er wordt wel beweerd dat mondialisering leidt tot homogenisering. Een bijkomend aspect dat vaak vergeten wordt is het toenemende bewustzijn van culturele relativiteit. Lokale vormen bereiken sneller een groter publiek. Er wordt gesproken over mondialisering van het lokale, waarbij plek en cultuur losgekoppeld raken. Verder raken wij ons door de (media)toerist in ons steeds meer bewust van andere culturen' (Mommaas, 2004). Door de mondialisering neemt ook de concurrentiepositie tussen bijvoorbeeld steden toe, steden die hierdoor hun eigenheid gaan benadrukken. De vier processen zorgen voor een toenemende meerduidelijkheid en vaagheid van de ruimtelijke omgeving en daarmee voor de versterking van het culturele gehalte daarvan. Cultuur wordt dus ingezet om toekomstige plannen te ontwikkelen als een verdedigingsmiddel waarmee de concurrentiestrijd aangegaan wordt met andere landen, regio's en steden (Mommaas, 2004).

Culturele planologie komt voort uit deze ontwikkelingen. In de volgende paragraaf zal ingegaan worden op de laatste jaren van de jaren '90, de periode dat culturele planologie ontstond.

2.3 Ontstaan van culturele planologie

Steeds meer partijen zijn betrokken bij de ruimtelijke inrichting van Nederland. Deze diversiteit aan partijen lag aan de basis van het ontstaan van de culturele planologie. Culturele planologie tematiseert de relatie tussen cultuur en ruimtelijke ordening. De introductie van het beleidsprogramma van de culturele planologie kan helpen om de ruimtelijke ordening te verrijken en de grenzen ervan te verleggen. Eind jaren '90 werd zowel het ruimtelijk beleid 'cultureler' als het cultuur beleid 'ruimtelijker'. Deze twee ontwikkelingen stonden hiermee aan de basis van culturele planologie.

2.3.1 Ruimtelijk beleid

In 1985 beschreef hoogleraar Kreukels de zogenaamde 'entrepreneurstyle' van de planning in Verenigde Staten als volgt: 'Planning wordt hier niet meer in eerste instantie geassocieerd met verwetenschappelijking en rationaliteit van beleid. Daarvoor in de plaats treedt een pakket van "ideeën, vondsten, inzet, betrokkenheid, trends"; kortom, culturele en psychologische aspecten van vernieuwing zijn bepalend voor de nieuwe planning.' Deze stijl wordt gekenmerkt door grote verscheidenheid aan projecten en programma's. De bevolking geeft zelf aan wanneer en hoe een stadsplan aangepast dient te worden. Volgens Kreukels raakt stadsplanning hierdoor weer rechtstreeks verbonden met de sociale stromingen en met de diverse belangen in de stad (Cammen, Van der, 1999). Ruimtelijke plannen richtten zich weer rechtstreeks op de zintuigen en dienen gezien, gehoord en betast te worden. Het plan moet tentoongesteld worden. De voormalige Groningse wethouder Y. Gietema schreef in zijn publicatie 'De omslag' (1992) dat door middel van de architectonische kwaliteiten de verstoorte relatie tussen het bedrijfsleven, beleggers, projectontwikkelaars en de overheid is hersteld. Een noodzakelijk herstel aangezien de 'geldpotjes' van de overheid op begonnen te raken. Verder spreekt Gietema over het 'dicterende gemeentebestuur dat vervangen is door regisserend gemeentebestuur'. Stedenbouwkundige beeldproductie maakt onderdeel uit van een serie theatrale voorstellingen van de openbare ruimte (Cammen, van der, 1999).

Deze 'feestelijke' visie is volgens Van der Cammen (1999) te oppervlakkig. Het gedachtegoed blijft dat omgevingskwaliteit te creëren is door middel van planologie. Ook andere factoren, zoals bijvoorbeeld criminaliteit, hebben invloed op de kwaliteit van de leefomgeving. Hierdoor wordt de stad een tegenstrijdig toneel, waar aan de ene kant het 'feestelijke theater' van amusement en succes zichtbaar is, zijn aan de andere kant de restwijken die door verschillende (sociale) problemen worden getypeerd zichtbaar (Cammen, Van der, 1999). Juist door deze invloeden wordt er verlangd naar het terugvinden van eigen identiteit om ruimtelijke kwaliteit te creëren. Een van de manieren om deze zogenaamde ruimtelijke kwaliteit te creëren is door cultuur op te nemen in het ruimtelijk planproces.

Tegenwoordig wordt cultuur niet meer gezien als een geheel ander beleidsveld dan dat van de ruimtelijke ordening. Cultuur, in termen van high culture wordt gebruikt om de ruimtelijke ordening te verrijken en de grenzen ervan te verleggen. De interesse voor erfgoed staat aan de basis hiervan. Jarenlang werden ruimtelijke idealen ten koste van alles nagestreefd (Min OCW, 2005). Cultuur is sociaal wetenschappelijke zin had al een rol in de ruimtelijke ordening, maar krijgt door middel van culturele planologie een grotere rol. Naast de ontwikkelingen die plaatsvonden in het ruimtelijk beleid, vonden er ook een aantal ontwikkelingen plaats in het cultuurbeleid.

2.3.2 Cultuur beleid

Naast het feit dat het ruimtelijk beleid 'cultureler' is geworden, is het cultuurbeleid ook 'ruimtelijker' geworden. De cultuurnota 'Pantser of ruggengraat' (1997-2000) van toenmalig staatssecretaris van cultuur Aad Nuis werkte toe naar het begrip culturele planologie, maar benoemde het nog niet. Hij verwachtte dat culturele belangen ondergeschikt zouden raken bij de herinrichting van Nederland. Nuis was van mening dat ruimtelijke inrichting te maken heeft met herkenbaarheid. Mensen geven waarden aan hun eigen omgeving en daar diende de ruimtelijke ordening rekening mee te houden. De cultuurnota zag een integrale aanpak tussen de vakgebieden stedenbouw, (landschaps)architectuur en monumentenzorg als mogelijke oplossing. Ook de verschillende departementen van de overheid dienden, in zijn ogen, samen een integraal beleid uit te zetten op het terrein van de openbare ruimte, architectuur en cultuurhistorie (Ministerie OCW, 1997). Nuis voegde ook de daad bij het woord en initieerde onder meer het interdepartementale project Belvedere dat uiteindelijk leidde tot een beleidsvisie met betrekking tot cultuurhistorie. Verder ziet Mommaas (2000) dat de overheid steeds meer integraal is gaan werken. De toegenomen integraliteit is goed zichtbaar in het cultuurbeleid. Deze samenwerking is zowel zichtbaar tussen de verschillende beleidsniveaus, maar ook zoekt het cultuurbeleid steeds meer aansluiting bij andere beleidsvelden, zoals het economisch en toeristisch beleid, onderwijs en het technologiebeleid.

Zoals gezegd introduceert het ministerie van OCW in 2001 de term culturele planologie beleidsmatig. Cultuur moet gebruikt worden als ideeënmachine, inspirator en kwaliteitsbewaker in de toekomstige ruimtelijke plannen. Juist de kwaliteit van de leefomgeving is de laatste jaren erg belangrijk geworden in Nederland (Min OCW (1), 2001). Culturele planologie komt voort uit verschillende beleidsvelden. Het gebouwde erfgoed is het eerste beleidsveld. De overheid bemoeit zich hiermee door middel van de monumentenzorg. Architectuur is het tweede beleidsveld. De overheid ondersteunt dit door middel van verschillende stimulerende maatregelen en instanties. Deze twee componenten geven aan dat cultuur een rol heeft gekregen binnen de ruimtelijke ordening en maken het onvermijdelijk dat cultuurbeleid overlapping heeft met de ruimtelijke ordening en toenadering zoekt. Culturele planologie is op zoek naar kwaliteiten uit zowel erfgoed als ook de architectuur en wil deze gebruiken in toekomstige plannen om daarmee de ruimtelijke identiteit te versterken. De afgelopen jaren kwam deze ambitie aan bod in twee nota's; Belvedere, deze nota loopt tot 2010, en de derde architectuurnota *Ontwerpen aan Nederland*, deze nota loopt tot 2005. De beleidsvelden zijn nog steeds sectoraal begrensd, maar dreigen steeds meer deze grenzen te overschrijden en zich te willen bemoeien met de ruimtelijke ordening en specifiek met de stedelijke vernieuwing (Min OCW (1), 2005).

2.4 Culturele planologie

Culturele planologie komt dus voort uit het cultuurbeleid, maar moet niet gezien worden als cultuurbeleid. De achterliggende integrale visie overlapt de ministeries VROM, LNV, V&W en OCW. Culturele planologie gaat op zoek naar culturele kwaliteiten en identiteiten van een regio om deze vervolgens mee te nemen in toekomstige plannen. Deze op cultuur gebaseerde planologie wordt heden ten dage nog culturele planologie genoemd, maar is wellicht in de toekomst zodanig geïntegreerd in het beleid dat een aparte naam niet meer noodzakelijk is. Dus geen planologie meer aan de hand van harde statistieken, maar begrippen als identiteit en kwaliteit inzetten bij het ordenen van de ruimte. Dit is een subjectieve zaak en culturele planologie streeft naar een kader voor een te vormen gesprek. Een gesprek over de soort ruimte die geschapen moet worden, waarin bijvoorbeeld 'gesproken' wordt over welke kwaliteiten 'meegenomen' moeten worden, wat de relatie is tussen oude en nieuwe onderdelen en welke kansen er zijn voor de burgers zich thuis te voelen (Min OCW (1), 2005). In deze paragraaf zal worden ingegaan op de kenmerken van culturele planologie. Een aantal definities zal worden behandeld. Vervolgens zal door middel van praktijkvoorbeelden ingegaan worden op de werking van culturele planologie.

2.4.1 Kenmerken culturele planologie

In de cultuurnota 2001-2004 wordt culturele planologie als volgt beschreven: 'In Nederland is de ruimtelijke ordening bij uitstek een terrein waarop cultuur buiten het vertrouwde domein inbreng kan leveren, als ideeënmachine, als inspirator, maar ook als kwaliteitsbewaker. De kwaliteit van onze leefomgeving staat inmiddels stevig op de politieke agenda. Dat betekent dat cultuur nu metterdaad kan worden ingezet bij de inrichting van Nederland. Daaraan wordt invulling gegeven door een gezamenlijke inzet van de betrokken departementen: VROM, LNV, V&W en OCW (Min OCW, 2001). De definitie van culturele planologie luidde als volgt: 'een zodanige manier van ontwerpen en inrichten van het ruimtelijk gebied dat - door de integratie van cultuurhistorie, architectuur, natuur en beeldende kunst - een esthetisering van de leefomgeving bereikt wordt' (Min OCW, 2001).

De openheid van de definitie en de meerdere opvattingen over cultuur zorgden voor verschillende interpretaties van culturele planologie. Mede daarom organiseerde het Ministerie van OCW op 13 maart 2003 een conferentie in het kader van het Actieplan Cultuurbereik 2001-2004. Culturele planologie en publieksbereik stonden centraal. Aan de hand van de conferentie werden het begrip culturele planologie en aanhangende begrippen beter geformuleerd. Daaruit kwam de volgende definitie naar voren:

'Culturele planologie is de verzamelnaam voor acties vanuit het cultuurbeleid, gericht op de ruimtelijke ordening. Het gaat dan om de activiteiten die zijn bedoeld om ruimtelijke veranderingsprocessen te laten profiteren van de lokale geschiedenis van gebouwen, steden en landschappen. Ook kunnen ruimtelijke ontwerpopgaven cultureel worden verrijkt door het versterken van de inbreng vanuit architectuur, cultuurhistorie en kunsten. Kortom: kunst, cultuur en historie, niet als ballast, maar als inspiratiebron' (Min OCW, 2003).

Het nadeel van deze definitie is de abstractheid ervan. De theoretische benadering door middel van een definitie dient volgens het ministerie OCW als springplank voor de praktijk. Omdat uit de praktijk bleek dat de verschillende invullingen totaal uiteen liepen, zijn er op de conferentie in Zwolle een aantal kenmerken van een cultureel planologisch proces vastgesteld (Zie figuur 3).

1. Ten eerste wordt cultuur vanaf het begin van het proces ingezet. Cultuur kan bijvoorbeeld dienen als inspiratiebron. Cultuur en cultuurmakers zorgen vaak voor een creatieve invalshoek en worden vanaf het begin van het proces ingezet. De definitie van cultuur in hoofdstuk 1 liet al zien hoe breed cultuur is. Bij culturele planologie gaat het om de volgende disciplines: architectuur en landinrichting (ruimtelijk ontwerp); beeldende kunst; cultuurhistorie (hardware): archeologie, monumenten, historische geografie en landschap; cultuurhistorie (software): verhalen, bronnen van identiteit en culturele geschiedenis van de locatie, te achterhalen via publiek, archieven, musea, historische verenigingen, enzovoorts. De eerste cultuurhistorie wordt overgeleverd door diverse deskundige organisaties, terwijl de softwarezijde overgeleverd wordt door de geschiedenis en de identiteit van de bewoners zelf.
2. Ten tweede is het cultureel planologische proces een bottom-up benadering. Lokale kennis bij mensen, bijvoorbeeld bewoners, en organisaties wordt gezocht en/of in beweging gezet. Belangrijk is dat deze kennis vanaf het begin van het proces een rol krijgen.
3. Als derde kenmerk komt naar voren de integrale benadering die naar voren komt in ontwerp- en vernieuwingsprocessen. Zo is kunst in de openbare ruimte pas culturele planologie wanneer het verrijkt is door bijvoorbeeld de inbreng van cultuurhistorie. Kunst als decoratie van de openbare ruimte is dus geen culturele planologie. Cultuur is de uitgangspunt van culturele planologie. Bij stedelijke problematiek worden bijvoorbeeld cultuurmakers ingezet. Dit kan op verschillende manieren. Een cultuurmaker kan bijvoorbeeld een mediator (tussenpersoon), een onderzoeker, een regisseur of ontwerper, een ontwikkelaar of een kritische toeschouwer.

4. Het vierde proceskenmerk is dat de planning vaak parallel loopt aan de uitvoering. Met andere woorden het eindproduct of het eindontwerp staat niet van tevoren vast. Planning parallel aan de uitwerking zorgt voor flexibiliteit waardoor op verschillende momenten in het proces nieuwe input kan plaatsvinden. Het publiek wordt ook betrokken bij culturele planologie. Dit kan als maatschappelijke factor in planprocessen (bijvoorbeeld inspraak), als drager van culturele kennis en identiteit, als betrokkene bij particuliere culturele initiatieven in de openbare ruimte. Verder werken verschillende beleidsmakers met verschillende achtergronden samen en ontstaat er een integraal proces, waarin de overheid vaak de opdrachtgever is. De overheid moet hun ruimtelijk beleid als een culturele opgave zien, waarin zowel ruimtelijk kwaliteit als het draagvlak en publieksbereik worden meegenomen (Min OCW, 2003).

CULTURELE PLANOLOGIE	
Cultuur als vertrekpunt voor ruimtelijke ordeningsprocessen	
Cultuur:	proceskenmerken:
Ruimtelijk ontwerp Beeldende kunst	- cultuur als inspiratiebron (vanaf begin proces ingezet)
Cultuurhistorie (hardware)	- bottom-up benadering
Cultuurhistorie (software)	- integrale benadering (samenwerking verschillende partijen & sectoren)
	- planning parallel aan uitwerking

Figuur 3: Kenmerkenkader culturele planologie

2.4.2 Voorbeelden van culturele planologie

Zoals uit de beschreven kenmerken van de vorige paragraaf blijkt, blijft culturele planologie een lastig begrip om af te definiëren. Dit heeft onder meer te maken met het culturele aspect. Want wat is cultuur en wiens cultuur wordt gekozen? In deze paragraaf zal aan de hand van een aantal voorbeelden beschreven worden hoe culturele planologie in Nederland in de praktijk wordt bedreven. Deze voorbeelden zijn enerzijds gekozen omdat ze de term culturele planologie met zich meedragen, anderzijds omdat ze overeenkomen met het kenmerkenkader.

Een van de eerste projecten die onder de noemer van het huidige culturele planologie zou kunnen vallen is het project *Metaforen van ruimte & tijd; scanning (& ... scrolling)* uit 1996 van de Stichting Bruggelings. De toekomstige landschappelijke ontwikkeling van de provincie Flevoland werd door kunstenaars onderzocht. Kunstenaars werd niet gevraagd om een concreet kunstwerk te maken, maar om in samenspraak met een breed opgezette groep en gesprekpartners het landschap te 'scannen'. De kern van het project 'Metaforen van ruimte en tijd' is de wil om metaforen te ontwikkelen, een proces te bewerkstelligen en ruimte te scheppen waarin metaforen kunnen ontstaan (Stichting Bruggelings, 1996). Dit uitgangspunt komt in verschillende huidige visies over culturele planologie ook terug. Een van de uitgangspunten is dat er niet gezocht wordt naar een individueel antwoord. Ook vormen bijdragen van kunstenaars een onderdeel van het proces waarin bijdragen van mensen uit andere disciplines (wetenschap, politiek, architectuur enz.) ook richtinggevend zijn voor het ontstaan van metaforen. Deze integrale benadering is tegenwoordig ook terug te vinden in het kenmerkenkader van culturele planologie. Een ander kenmerk van een cultureel planologisch onderzoek is het parallel lopen van de planning en de uitwerking. Met andere

woorden de uitkomst staat niet direct vast en kan gaande weg het proces veranderen. Ook dit kenmerk komt terug in de uitgangspunten van dit project. Zo werd er geen opdrachtformulering gehanteerd die leidt tot een 'programma van eisen'. Verder mogen er geen kunstwerken ontstaan die sterk gericht zijn op onaantastbaarheid en restauratie impliceren. De ideeën dienen te reageren op de veranderende context. Tot slot neemt het project Metaforen van ruimte & tijd cultuur als vertrekpunt voor het ruimtelijke ordeningsproces. In het vooronderzoek werd gezocht naar (culturele) metaforen die een sterke collectieve identiteit hebben. Collectieve identiteit zal de ruimte bieden om het procesmatige karakter, dat de basis vormt van de werken, in het verloop van de tijd (de toekomst) verder te ontwikkelen. Verder wordt er rekening gehouden met lokale context. De context is een gelaagde ruimte die begrensd is, context heeft bijvoorbeeld een geheugen, een geschiedenis. Deze geschiedenis is alleen levensvatbaar wanneer ze energie levert voor het ontstaan van utopieën en metaforen, deze polder is volgens hun een plek die haar identiteit in sterke mate heeft laten bepalen door het ideeëngoed van het functionalisme.

Dit project heeft veel overeenkomsten met culturele planologie. Het project is gekenmerkt door integrale planvorming en geeft zowel een culturele als natuurlijke visie op het landschap. Een belangrijk aspect is het onderscheiden van actuele en historische cultuur. De eerste wordt gekenmerkt door gebruikerswaarden (bijvoorbeeld recreatie) en de belevingswaarde (bijvoorbeeld de betekenis) en de tweede wordt getypeerd door de cultuurhistorische waarde (bijvoorbeeld archeologie of cultuurhistorie) (Stichting Bruggelings, 1996). Het project van Stichting Bruggelings vertoont veel overeenkomsten met culturele planologie. Dat het geen culturele planologie project is komt door het moment van uitvoeren; 1996. In 1999 werd de term culturele planologie voor het eerst geopperd, waarna het in 2001 beleidsmatig is ingevoerd.

Voor de conferentie over de werking van culturele planologie in Zwolle in 2003 werd een lijst opgezet met daarop culturele planologie projecten. Deze projecten dateren dus van de periode 2001-2003. De lijst bevat een aantal projecten die zelf de titel culturele planologie hebben meegekregen, waardoor de betreffende gemeentes en provincies culturele planologie op de kaart hebben gezet. Dit was één van de doelstellingen van de cultuurnota 2001-2004. Uit de lijst blijkt dat culturele planologie zeer verschillende betekenissen heeft gekregen. Zo krijgt het omzetten van het oude DSM laboratorium in Delft in een ruimte voor architecten, designers en beeldende kunstenaars het predikaat culturele planologie mee. Door een ruimte te scheppen waar de verschillende disciplines tot een gezamenlijke programmering kunnen komen gaf de gemeente Delft invulling aan culturele planologie. En in Nijmegen valt de digitale beeldenhoek 'kunst in de openbare ruimte', waarin 450 objecten zijn gedigitaliseerd en bedoeld als informatiebron en opmaat voor beeldenroutes,

kunstexcursies en cultuurritten onder het Nijmeegse culturele planologie beleid. Het verband met de ruimtelijke inrichting is in beide voorbeelden ver te zoeken. Culturele planologie betreft de culturele dimensie van het ruimtelijk beleidsveld en niet de ruimtelijke dimensie van het cultuurbeleid. Deze vergissing leidde tot een culturele planologie projectenlijst met daarop projecten die daar niet thuis hoorden.

Toch stonden er ook een aantal projecten op de lijst die wel aan de kenmerken van culturele planologie voldoen. Bijvoorbeeld Proeftuin Twente. Kunstvereniging Diepenheim en de Stichting Kunst in Openbare Ruimte (SKOR) hadden zichzelf de vraag gesteld wat het specifieke karakter is van Twente en hoe deze een rol kan spelen in de toekomst ruimtelijke inrichting van Twente. Naast de huidige identiteit werd ook gekeken naar de historische ontwikkeling van de identiteit en de toekomstige identiteit. Beeldende kunstenaars, fotografen, musici, schrijvers,

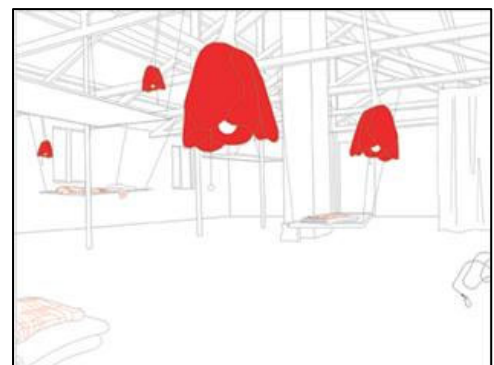
Figuur 4: Proeftuin Twente: kunstenaars Van der Lee op zoek naar identiteit Hellendoorn (SKOR, 2005)

regisseurs, choreografen, filosofen, sporters en dramaturgen beschreven allen op hun eigen manier de identiteit van Twente. Uiteindelijk waren deze bevindingen de uitgangspunten voor drie ontwerpteams die hun visie gaven op de ruimtelijke inrichting van Twente in de toekomst.

Een ander project dat terug te vinden was op deze lijst betreft het project Geest en Grond, culturele planologie van de Duin- en Bollenstreek van Bureau Venhuizen. In de periode januari 2003 tot en met november 2004 werd gezocht naar regionale en sociale kwaliteiten van de Duin- en Bollenstreek om deze vervolgens te kunnen betrekken bij de toekomstige planvorming van het gebied. Bureau Venhuizen, een onderzoeksbureau op het gebied van de culturele planologie, onderzocht welke rol cultuurhistorie kan spelen bij de toekomstige ruimtelijke ontwikkelingen in de Duin- en Bollenstreek. In opdracht van het Erfgoedhuis Zuid-Holland keek Bureau Venhuizen naar de rol die cultuurhistorisch en actueel erfgoed kunnen spelen in de toekomstige ruimtelijke ordeningsplannen van de Duin- en Bollenstreek. Er werd een gefaseerd proces ontworpen waarin de rol van cultuurhistorie gedurende twee jaar is onderzocht. Dit proces bestond uit drie opeenvolgende fasen: inventarisatie, prijsvraag en implementatie.

De inventarisatie fase ging van start in januari 2003. Een inventarisatie van cultuurhistorische kenmerken en kwaliteiten, landschappelijke ontwikkelingen en actuele knelpunten in het gebied was het gevolg. Deze zoektocht moest leiden tot een lijst met bevindingen die van betekenis kunnen zijn in de toekomstige ruimtelijke ontwikkeling. Er werden concrete en minder concrete sporen gevonden. Een aantal is in opdracht nader onderzocht door deskundigen en een aantal is verwerkt in een prijsvraagopgave. Deelname was voor iedereen mogelijk, van landschapsarchitect tot kunstenaar en van deskundige tot bewoner.

De tweede fase stond in het teken van een drietal prijsvraagopgaven. In de prijsvraagopgave 'Het gewenste landschap' werd de deelnemers gevraagd bijzondere oplossingen te bedenken voor de inpassing van grote gesloten bedrijfsgebouwen, de bollenschuren, in het open landschap. Deze prijsvraag ontstond naar aanleiding van het leeg staan van vele oude bollenschuren in de Duin- en Bollenstreek. De tweede opgave 'Bulb & Breakfast' waarin de deelnemer gevraagd werd een ontwerp te maken van logiesvoorziening in een bollenschuur. Tenslotte werd in de prijsvraagopgave 'Chemisch Erfgoed' de deelnemers gevraagd te kijken naar de mogelijkheden die het vervuilde slib in de sloten biedt. Voorheen werd het slib uit de sloten gebruikt om de bollenvelden te bemesten, tegenwoordig wordt het slib gezien als vervuild en wordt het weggevoerd uit het gebied. Aan de opgaven ligt de keuze ten grondslag van bevriezen, 'verpretparken' of transformeren van de culturele kwaliteiten van de streek. Deze prijsvraagopgaven sluiten volgens Bureau Venhuizen aan op de op de voor de streek kenmerkende problematiek en dienen als voorbeeld hoe cultuur en cultuurhistorie een rol kunnen spelen in toekomstige plannen.

Figuur 5: Geest en Grond: winnend ontwerp 'Bulb and Breakfast' prijsvraag (Geest en grond, 2005)

De implementatiefase dienen de resultaten te worden verwerkt in toekomstige planvorming. Deze fase loopt nu nog steeds. Tot dusver zijn hiervan nog geen resultaten concreet zichtbaar. Het resultaat is een pleidooi voor het versterken van de ruimtelijke inrichting van de Duin- en Bollenstreek. Verder is het project een zoektocht geweest naar het inrichten van een ruimtelijk ordeningsproces dat cultuurhistorische waarden als uitgangspunt neemt. De Nota Belvedere wil in 2009 iedere gemeente zover krijgen dat ze deze waarden als uitgangspunt nemen in hun ruimtelijke plannen. Het project is duidelijk een voortraject

waaruit ruimtelijke plannen dienen voort te komen. In de hierop volgende implementatiefase moeten de ideeën worden uitgevoerd en worden verwerkt in ruimtelijke plannen met als gevolg dat de gevonden cultuurhistorische kwaliteiten hun verbindende kracht voor het ontstaan van het toekomstige landschap gaan bewijzen.

In de periode na het symposium in Zwolle in 2003 volgden meer culturele planologie projecten. De term verdween in 2004 echter weer uit de nationale cultuurnota en had vooral veel nieuwsgierigheid gewekt bij vele gemeenten en provincies. De Provincie Noord-Holland stelde een cultureel planoloog aan met als gevolg dat er een aantal projecten volgden in de provincie die de titel culturele planologie meekregen. In juni 2005 publiceerde de provincie Noord-Holland een publicatie over culturele planologie getiteld *Beleving en verbeelding door culturele planologie; Twee jaar integratie van kunst en ruimtelijke inrichting in de provincie Noord-Holland*. Culturele planologie is in de ogen van de provincie Noord-Holland het integreren van kunst, cultuur en ruimtelijke inrichting. In de publicatie zijn een dertigtal culturele planologie projecten opgenomen. Binnen de projecten worden op verschillende

Figuur 6: Oer-IJ: Kunstenaar Van Westen heeft op een creatieve manier het Oer-IJ in beeld gebracht. (Kunst en Vormgeving, 2005)

momenten binnen het proces kunstenaars ingezet. Kunstenaars gaan met een open blik het proces in en hebben vervolgens oog voor culturele en cultuurhistorische waarden die essentieel zijn voor het gebied. Door hun onafhankelijke positie zijn ze vrij van politieke, economische en andere belangen. Kunstenaars kunnen ingezet worden op verschillende momenten in het proces. Zo is kunstenaar Jeroen van Westen gevraagd om een studie te doen naar het Oer-IJ en hoe deze en ook de oude Oer-IJ beleefbaar te maken in toekomstige ruimtelijke plannen. Anderzijds is kunstenares Ida van der Lee gevraagd om in de gemeente Zaanstad op zoek te gaan naar de identiteit van een oude te slopen wijk en de 'gevangen' identiteit in een nieuwe wijk plaats te geven. Ze is betrokken bij het afscheid, de sloop en de nieuwbouw van de Zaanse

wijk het Vissershop. Tot slot werden kunstenaars soms ook later in het projectproces geïntegreerd, zoals bij de reconstructie van de Houtrakpolder, waar kunstenaar Han Goan Lim ingezet wordt in de ontwerp en uitvoerfase. Het plan van het gebied was reeds gereed en Han Goan Lim werd gevraagd om mee te denken in de concrete invulling van het gebied (Provincie Noord-Holland, 2005).

Tot slot het project Limes van Bureau Venhuizen, hierin staat de vraag of de Romeinen en Bataven de oplossing voor actuele ruimtelijke orderingsvraagstukken op een bijzondere wijze kunnen aansturen centraal (Bureau Venhuizen, 2005). Gesproken wordt over 'de behoefte en noodzaak om identiteit in het landschap en eigenheid in het landschap zichtbaar te maken'. Bureau Venhuizen heeft in opdracht van het Stimuleringsfonds voor de Architectuur en Projectbureau Belvedere een plan geschreven over de rol die de Romeinse en Bataafse cultuurhistorie kan spelen in het landschapspark Park over Betuwe. H+N+S Architecten maakten in 2002 een plan voor het park. Bureau Venhuizen kreeg vervolgens de opdracht te onderzoeken op welke wijze cultuurhistorie een rol kan spelen in de ontwerpfase van het Landschapspark. Het project werd in twee fases opgedeeld: een inventarisatiefase en een ontwerpfase. De eerste fase startte in april 2005 en bestond uit een viertal sessies en excursies met bestuurders, deskundigen, ontwerpers, beleidsambtenaren en kunstenaars. In totaal vonden een viertal sessies en excursies plaats met vier verschillende invalshoeken (Europa, De Park, De Linge en Bredelaar). Uit de vier sessies zullen vier ontwerp opdrachten komen welke in de tweede fase, de ontwerpfase, zullen worden opgegeven aan verschillende ontwerpbureaus. Het project wordt afgerond met een presentatie van de ontwerpen, waaraan een debat gekoppeld is over de resultaten, welke worden meegenomen in het daadwerkelijke ontwerp van Park Over-Betuwe (Bureau Venhuizen, 2005)

2.4.3 werking van culturele planologie

In de vorige paragrafen zijn de kenmerken van culturele planologie beschreven en vervolgens toegelicht in voorbeelden uit de praktijk. In deze paragraaf zullen de verschillende projecten kort met elkaar worden vergeleken om de werking van culturele planologie duidelijk te kunnen maken. Kijkend naar de verschillende voorbeelden valt op dat de eerder beschreven verschillende opvattingen over cultuur ook in de praktijk van de culturele planologie terugkomen. Enerzijds spreekt de provincie Noord-Holland over het integreren van kunst met de ruimtelijke ordening, high culture, en anderzijds spreekt SKOR over het op zoek gaan naar de identiteit van de regio Twente, de definitie van cultuur gebruikt in de Sociale wetenschappen). Naast verschillende definities van cultuur wordt cultuur ook om verschillende redenen ingezet in de ruimtelijke ontwikkeling. Rick Herngreen (2005) gaf in het tijdschrift de *Blauwe Kamer* zijn visie op culturele planologie in het landelijk gebied en illustreerde zijn verhaal met het project Geest en Grond. Herngreen heeft in algemene zin kritiek op culturele planologie dat het ruimte schept voor cultuurvorming, maar het de levende cultuur niet beïnvloedt. Culturele planologie levert cultuur als kant-en-klaar product aan de burgerlijke samenleving, de consument. In de burgerlijke samenleving heeft cultuur echter een hele andere betekenis: 'een levende, open, pluralistische cultuur van vrije, eigenwijze maar betrokken burgers die, ieder voor zich en in gesprek met elkaar, zelf steeds opnieuw (en dus steeds anders) zin en betekenis geven aan hun sociale en fysieke omgeving. Herngreen pleit er voor dat culturele planologie geen cultuurscheppende daad moet willen zijn, maar een cultuurruimte scheppende daad, gericht op het mogelijk maken, maar niet op het beïnvloeden van de levende cultuur.

In 2001 schreef Hans Mommaas voor de Rijks Planologische Dienst een essay over de culturele betekenis van de ruimtelijke ontwikkeling. Hierin concludeert hij dat de toenemende aandacht voor de culturele factor niet eenduidig is. De aandacht wordt op verschillende manieren beargumenteerd. In zijn essay is een drietal argumentatielijnen te onderscheiden:

1. Marktstrategie

Hierbij wordt cultuur ingezet om bijvoorbeeld bewoners aan te trekken en te behouden. Deze visie kwam voort uit de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening, waarin cultuur ingezet werd in de regionale economische ontwikkeling.

2. Verduurzamingstrategie

De wens om ruimtelijke diversiteit en continuïteit te behouden in een wereld waar schaalvergroting, rationalisering, economisering, modernisering en mondialisering centraal staan. Karakteristieke verschillen vervagen en cultuur wordt ingezet om cultureel-ruimtelijke diversiteit te creëren. Deze duurzame ontwikkeling moet de strijd aangaan met versnippering en uniformisering.

3. Mobiliseringstrategie

Het betrekken van groepen van de bevolking in het ruimtelijk beleid staat hierbij centraal. Dit kan door groepen te betrekken of zelfs aan te doen sluiten bij de belevingswereld van mensen. Cultuur wordt hierbij ingezet om de ruimtelijke ordening te vermaatschappelijken.

Bij het inzetten van cultuur in het ruimtelijke ordeningsproces moet goed worden nagedacht welke strategie de achterliggende gedachte vormt. Binnen de culturele planologie projecten komen alle strategieën voor.

Kijkend naar de verschillende projecten zijn er een aantal fases binnen het proces te onderscheiden:

1. Vooronderzoeksfase
2. Planvormingfase
3. Ontwerpfase
4. Uitvoeringsfase.

Cultuur en daarmee culturele planologie wordt in elke fase ingezet. Geest en grond is een goed voorbeeld van de inzet van culturele planologie in de vooronderzoeksfase. Deze onderzoeksfase leidt tot planvorming. Verder kan culturele planologie in de ontwerpfasen worden ingezet. In Park over Betuwe (Limes-project) is Bureau Venhuizen gevraagd te onderzoeken welke culturele aspecten van de regio mee zouden kunnen worden genomen in het ontwerp. Dat het een park zou worden stond al vast. Tot slot kan culturele planologie ook ingezet worden in de uitvoeringsfase. Dit laatste gaat in de meeste gevallen samen met de voorgaande fasen. Belangrijk is om te beseffen dat de verschillende momenten van inzet van culturele planologie ook verschillende resultaten opleveren.

Uit de praktijk voorbeelden blijken dat culturele planologie projecten verschillende achterliggende strategieën hebben. De gekozen inzet en intentie zijn van belang en bepalen mede welk resultaat wordt bereikt. Daarnaast worden verschillende opvattingen over cultuur gebruikt. Dit maakt in principe niets uit, mits de betrokkenen beseffen met welke vorm van cultuur ze te maken hebben. Met andere woorden high culture is iets heel anders dan het interpreteren van de wereld. En tot slot wordt cultuur in verschillende fasen van het proces ingezet. Dit leidt ook tot verschillende resultaten.

2.5 Kortom...

In 2001 werd in de Cultuurnota 2001-2004 de term culturele planologie geïntroduceerd. Cultuur diende als vertrekpunt te worden genomen in ruimtelijke ordeningsprocessen. Een concrete invulling van het begrip bleef uit waardoor diverse instanties en overheden allen een eigen invulling gaven aan het begrip. De Nederlandse overheid pleitte ervoor dat culturele planologie 'gedaan' moest worden, waarna door gedegen onderzoek bepaald kan worden hoe culturele planologie werkt en wat de potenties ervan zijn. De term werd nationaal in 2004 echter alweer beleidsmatig losgelaten, maar bleef bestaan op provincie en gemeente niveau. Nu, 4,5 jaar na het introduceren van culturele planologie is de tijd aangebroken om na te gaan wat vanuit de praktijk van reeds uitgevoerde projecten wordt bijgedragen aan een verdere invulling van het begrip "culturele planologie". Kijkend naar culturele planologie projecten in Nederland valt een aantal punten op.

1. Allereerst dient duidelijk vastgesteld te worden dat culturele planologie vraagstukken het best gezien kunnen worden als culturele ruimtelijke ordeningsvraagstukken en dus niet als ruimtelijke cultuurvraagstukken. Ruimtelijke cultuurvraagstukken scheppen bijvoorbeeld ruimte voor cultuur, denk hierbij aan het plaatsen van een museum in een oude verlaten fabriek, terwijl culturele planologie juist kijkt naar de rol die cultuur kan spelen bij ruimtelijke ordeningsvraagstukken. Deze vergissing werd in de beginperiode nog al eens gemaakt, maar is sinds de in 2003 door het Ministerie van OCW georganiseerde conferentie in het kader van het Actieplan Cultuurbereik 2001-2004, niet vaak meer voorgekomen.

2. Ten tweede is het begrip 'cultuur' binnen culturele planologie een lastig begrip. Een drietal verschillende definities van cultuur speelt een rol binnen culturele planologie. De oorzaak hiervan ligt in de integrale benadering van culturele planologie. Culturele planologie is een integrale beleidsvisie van de overheidssectoren VROM, LNV, V&W en OCW en pleit ervoor om cultuur als vertrekpunt te nemen in ruimtelijke ordeningsprocessen. Cultuur heeft echter verschillende betekenissen binnen deze sectoren. In het beleid van het Ministerie van OCW wordt de definitie van high culture gebruikt, terwijl binnen het ministerie van VROM wordt cultuur meer in sociaal wetenschappelijke termen benoemd. De Sociaal wetenschappelijke definitie betreft het interpreteren van de wereld door groepen mensen en high culture gaat over verfijnde smaak van een culturele elite. Binnen culturele planologie worden beide definities gebruikt. Nog al eens worden beide definities door elkaar heen gebruikt. Beide definities van cultuur kunnen dienen als vertrekpunt van het ruimtelijke ordeningsproces, het is alleen wel van belang het verschil in te zien. Verder liet het ministerie van OCW de term culturele planologie onder meer schieten omdat het een tautologie zou zijn. Planologie is immers een daad van cultuur. In dit geval wordt zelfs een derde definitie van cultuur

geïntroduceerd, de breedste definitie van cultuur: alle aangeleerde activiteiten van mensen. Kortom cultuur is een breed begrip en kan verschillend worden opgevat, een punt waarmee zeker rekening gehouden moet worden bij toekomstige culturele planologie projecten.

3. Ten derde is de intentie van een project is van belang. Belangrijk is te bepalen wat de achterliggende strategie is. Een drietal strategieën om cultuur in te zetten in de ruimtelijke ordening werden benoemd door Hans Mommaas: de marktgerichte strategie, de verduurzamingstrategie en de mobiliseringstrategie. Bij de eerste wordt cultuur ingezet om bijvoorbeeld mensen aan te trekken, denk hierbij bijvoorbeeld aan het city marketing verhaal waar cultuur ingezet kan worden om bijvoorbeeld toeristen naar steden te trekken. Bij de tweede strategie wordt cultuur ingezet om cultureel ruimtelijke diversiteit te creëren. Deze duurzame ontwikkeling moet de strijd aangaan met versnippering en uniformisering. Tenslotte de mobiliseringstrategie waar cultuur ingezet wordt om bewoners te betrekken bij het ruimtelijk beleid. Belangrijk is om per project in de gaten te houden wat de achterliggende strategie of strategieën zijn.

4. Ten vierde is de achterliggende strategie van belang. Dit is de manier hoe cultuur in te zetten. Culturele planologie projecten kunnen zeer gebiedsgericht (Proeftuin Twente van SKOR) zijn, maar ook thematisch (Amfibisch wonen van Bureau Venhuizen). Cultuur speelt in deze twee soorten een richtinggevende rol. Cultuur wordt gebruikt als inspiratiebron en ingezet vanaf het begin van het proces. Meestal wordt cultuur echter pas later betrokken in een project. Deze projectgerichte inzet van cultuur is bijvoorbeeld terug te vinden in het project Reconstructie van de Houtrakpolder van kunstenaar Han Goan Lim waar, na de planvormingfase, kunst wordt ingezet in de ontwerpfase.

5. Tenslotte is ook de fase, het moment, waarin cultuur en ruimtelijke ordening worden geïntegreerd van belang. Kijkend naar de verschillende projecten zijn er een aantal fases binnen de processen te onderscheiden: de vooronderzoeksfase, de planvormingfase, de ontwerpfase en tot slot de uitvoeringsfase. Culturele planologie wordt in elke fase ingezet. Culturele planologie neemt cultuur als vertrekpunt in het ruimtelijke ordeningsproces. Met andere woorden wordt: cultuur wordt altijd als vertrekpunt genomen in de vooronderzoeksfase. Een goed voorbeeld hiervan is het project Geest en Grond van Bureau Venhuizen, waarbij onderzocht werd welke rol cultuurhistorie kon spelen bij toekomstige planvorming. Het grote nadeel is dat dit kostbare projecten zijn en de resultaten niet per se in de praktijk te zien zijn. Een vooronderzoeksfase kan immers ook leiden tot geen resultaten. Culturele planologie projecten integreren dikwijls projectgericht cultuur pas later in het proces met de ruimtelijke ordening. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het Limes project van Bureau Venhuizen waarbij onderzocht werd welke rol de Romeinse cultuurhistorie kon spelen bij het ontwerp van het landschapspark Park over Betuwe. De inzet van cultuur levert dan hele andere resultaten op. Met andere woorden het moment waarop cultuur wordt geïntegreerd met de ruimtelijke ordening is van belang voor het eindresultaat.

De term culturele planologie wordt op verschillende wijzen gehanteerd. Het is een containerbegrip. Dat levert een zekere onduidelijkheid op. Niettemin dragen juist de verschillende invullingen bij aan een concretisering van het begrip. Het is zaak deze invullingen waar te nemen en te interpreteren. In de voorgaande alinea's zijn een aantal werkwijzen en daarmee samenvallende spanningsvelden, binnen culturele planologie opgesomd. In de volgende hoofdstukken wordt onderzocht in hoeverre de beschreven werkwijzen zijn toegepast in, met culturele planologie vergelijkbare projecten in het buitenland. Door middel van case studies van projecten in Engeland, België, Duitsland, Verenigde Staten en Canada zal onderzocht worden hoe in de betreffende landen inhoud wordt gegeven aan de integratie van cultuur in de ruimtelijke ordening. Aan de hand van de analyse van deze case studies wordt gekeken of deze voorbeeldprojecten en het daaraan vastgekoppelde beleid bijdragen aan het concretiseren van de term culturele planologie.

3. Cultural planning?

Een zoektocht naar voorbeeldprojecten, waarin cultuur een belangrijke rol heeft, in de landen Engeland, België, Duitsland, Verenigde Staten en Canada, leverde een zestigtal projecten op. De projecten zijn gezocht aan de hand van de kenmerken geformuleerd op het symposium 'Publiek en Bereik' te Zwolle (bijlage 1). In dit hoofdstuk zullen een aantal gevonden projecten worden behandeld. Allereerst zal in het algemeen de gevonden projecten per land worden behandeld. Per land is één project als case study uitgewerkt. De case studies zijn uitgebreider beschreven dan de Nederlandse voorbeelden. Op deze manier is beter inzicht te verkrijgen in de projecten en de achterliggende gedachten. Vervolgens zullen de case studies worden getoetst door middel van het in paragraaf 1.4 beschreven toetsingskader. Elke paragraaf zal eindigen met een terugkoppeling naar culturele planologie, waarin zowel beleidsmatig als projectmatig de sterke en zwakke punten worden beschreven. Het beleidsmatige verhaal is geschreven vanuit de case study met als gevolg dat het niet een volledige beleidsbeschrijving is. Verder zal per case study gekeken worden in hoeverre deze bijdraagt aan de concretisering van culturele planologie.

3.1 Engeland

In Engeland zijn vele voorbeelden te vinden van 'arts agencies' en 'arts councils' die zich 'bemoeien' met ruimtelijke ordeningsopgaven. Kunstenaars worden in verschillende fases ingezet. In het project The Borough of Poole (2005) schrijven kunstenaars, architecten, overheid en landinrichters een strategie over een gebied. Ook worden kunstenaars betrokken in de ontwerpfase. Bijvoorbeeld het project Whitefriars Development in Canterbury waar kunstenaar Janet Hodgons (2004) is in samenwerking met archeologen en ingenieurs een winkelcentrum ontwierp. Verder zijn er in Engeland een aantal voorbeelden van creative cities te vinden. Een voorbeeld hiervan is het project 'The creative town initiative' in Huddersfield, waar lokale culturele identiteit aan de basis stond van de revitalisering van de stad. Het meest in de buurt van culturele planologie kwam het project Thurrock; a visionary brief in the Thames Gateway wat werd getypeerd door 'culturally-led regeneration'. Dit project zal hieronder uitgebreider worden behandeld.

3.1.1 Case study: 'Thurrock: A visionary Brief in the Thames Gateway'

Figuur 7: Groot-Brittannië: London (CIA, 2005)

Algemeen

Ligging

The Thames Gateway ligt in de gebieden Oost London, Noord Kent en South Essex. Thurrock is het gebied in het zuidwesten van Essex en grenst 18 kilometer aan de Thames. Thurrock is het eerste gebied van de Thames Gateway waar een stadsontwikkeling corporatie wordt ingezet om de herontwikkeling te leiden.

het project

Het project kent de volgende kenmerken:

- met 80.000 hectare het grootste regeneratie project van Europa
- het regenereren en de volkshuisvesting voor Zuidoost Engeland
- het gebied nabij Londen, heeft goede verbindingen met het vaste land van Europa en wordt gekenmerkt door een groot aantal voormalige bruinkool winningsgebieden.
- Toekomstplannen spreken over 120.000 tot 200.000 nieuwe huizen en 120.000 tot 180.000 nieuwe banen in het gebied in 2016.

Inzet/intentie

wie?

De opdracht werd gegeven door de Thurrock Council. Verder zijn/waren

de volgende instellingen betrokken bij het project: Arts Council England East, East of England Development Agency, Thames Gateway South Essex Partnership, the Heritage Lottery Fund, Sport England East, Commission for Architecture and the Built Environment, Countryside Agency, Essex County Council, Government Office for the East of England, Living East and Price Waterhouse Coopers.

wat?

Gezocht werd naar een nieuwe benadering van de ontwikkeling van Thurrock. Door middel van een intensief onderzoeksproces en de toepassing van creatief denken moest deze benadering gestalte krijgen. Deze benadering werd omschreven als 'culturally-led regeneration'.

Proces(ontwerp)

Uitvoering

Het project begon in januari 2004 en de tijdslijn zag er als volgt uit:

Januari 2004 - Mei 2004

Dit was de zogenaamde onderzoeksfase. In deze fase werd door middel van onderzoek het gebied in kaart gebracht. Ook werden de bestaande activiteiten, landschappen,

gemeenschappen en de geschiedenis onderzocht. Daarnaast werd gezocht naar nationale en internationale voorbeeldprojecten die als inspiratiebron konden dienen voor dit project. Aan 3 kunstenaars werd gevraagd een creatieve kaart te maken van de regio. Tot slot werden een milieudeskundige en een schrijver gevraagd een essay te schrijven over het project. Al deze vooronderzoeken werden aan het einde van de fase gepubliceerd door middel van een website en een boek: de Thurrock atlas.

Figuur 8: Thurrock: De geschiedenis in kaart gebracht (Visionary Thurrock, 2005)

Mei 2004

Drie multi-disciplinaire workshops werden georganiseerd waarin gezocht werd naar creatieve benadering voor de herinrichtingskansen van Thurrock. Internationale architecten, kunstenaars, milieudeskundigen, schrijvers en experts met publieke samenwerking werden met elkaar in contact gebracht. De deelnemers zijn gekozen door zogenaamde 'stakeholders' en bewoners die kennis hebben van de omgeving. Uiteindelijk resulteerde dit in de keuze van de drie belangrijkste thema's: The Thames as Purfleet, the Greenbelt en Culture & creativity. Hierover meer onder het kopje resultaat.

Juni 2004

In deze maand volgde de presentatie van de uitkomsten van de workshops van de maand ervoor. Deze presentatie werd gegeven aan zowel de lokale en nationale overheid, als ook aan de deelnemende instellingen en de private sector. De randvoorwaarden voor de herontwikkeling waren geschapen.

Februari 2005

Een nationale presentatie over 'sustainable communities' werd gehouden in Manchester.

Resultaat

De workshops in mei 2004 gingen over de toenemende aspiraties van Thurrock. Dit resulteerde in duurzame plannen en samenhangende methodes om deze plannen te kunnen uitvoeren. Alle plannen zijn gebaseerd op Thurrock's unieke karakter en cultuur.

Figuur 9: Bottom-up benadering: 'town brainstorming' (VT,2005)

Vier sleutelprincipes volgden uit de workshops. Ten eerste 'Do not harm'. Thurrock is een plaats waar het natuurlijke en sociale milieu behoorlijk beschadigd is. Alle toekomstige ontwikkelingen zouden versterkend en respectvol voor de lokale cultuur en ecologie moeten zijn. Het tweede sleutelprincipe is 'community engagement'. Participeren van lokale mensen moet actief en creatief geïntegreerd worden in alle fases van het herinrichting proces. Ten derde kwam uit de workshops naar voren 'innovation & creativity'. Het project zou moeten leiden tot een manier van denken met innovatieve benaderingen en kwaliteit als prioriteit moeten

stellen in alle toekomstige ontwikkelingen in het gebied. Tot slot was van 'long-term thinking' van belang. Alle programma's zouden gepland moeten worden over een periode van niet minder dan 10 jaar, om daadwerkelijk een duurzaam proces te verzekeren.

Gevolg

Het project werd met veel interesse in Engeland ontvangen. In een interview gehouden op 1 juli 2005 met Rebecca Bennet van het General Public Agency spreekt ze over de grote vraag binnen Engeland naar workshops over dit project. Dit project was bedoeld om het debat over cultuurgestuurde stedelijke vernieuwing te bevorderen. Ondanks de grote nationale en internationale interesse is het project het enige in zijn soort. Het project geldt nu als het voorbeeld in het Verenigd Koninkrijk hoe cultuurgestuurde stedelijke vernieuwing kan worden toegepast. Op de vraag of het project ook daadwerkelijk geleid heeft tot ruimtelijke ontwerpen, antwoordt Bennet dat er een aantal uitkomsten van het voortraject op dit moment om gezet worden naar daadwerkelijke ruimtelijke plannen en ingrepen. De Raad van Thurrock heeft echte intern een aantal veranderingen doorgemaakt, waardoor deze fase vertraging heeft opgelopen.

Bron

De hierboven beschreven informatie is verkregen via de website: www.visionarythurrock.org

3.1.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid Engeland

In de jaren '80 experimenteerde de overheid in Engeland met 'culture-led revitalisation'. In het gehele Verenigde Koninkrijk werden de jaren daarop cultuur geïntegreerd in het beleid met als doel het versterken van 'quality of life' van lokale gemeenschappen. Deze culture-led revitalization was vooral ruimtelijk cultuurbeleid. Met andere woorden het plannen van ruimte voor cultuur.

Het nationale Department for Culture, Media and Sports spoorde in hun in juni 1999 gepubliceerde publicatie 'Local Cultural Strategies: Draft Guidance for Local Euthorities in England' de lokale autoriteiten aan een culturele strategie te ontwikkelen. Deze strategie dwong beleidsmakers zich te focussen op de behoeften, de vragen en de aspiraties van de gemeenschap. Door de dialoog aan te gaan met de lokale gemeenschap wordt gezocht naar een wat de lokale cultuur inhoudt (Ghilardi, 2001).

Verder zijn de afgelopen vijf jaar verschillende 'Cultural Industries Development Agencies' opgezet in het Verenigd Koninkrijk. Deze agentschappen richtten zich op zaken als toegankelijkheid, sociale inclusie en participatie. Sociale inclusie betekent hier een aansporing tot culturele productie in de zin van trots en een gevoel van lokale identiteit en bezit. De filosofie achter deze ontwikkelingen is het 'productieve' gebruik van diversiteit om een duurzame kwaliteiten basis te creëren. Deze benadering ziet culturele diversiteit niet als een probleem dat gecontroleerd dient te worden door een top-down beleid, maar meer als een bezit van lokale gemeenschappen voor de ontwikkeling (Ghilardi, 2001).

3.1.3 Culturele planologie

projectmatig

Gelet op de in hoofdstuk twee geschetste kenmerken zou het Thurrockproject onder de Nederlandse noemer van culturele planologie kunnen vallen. Het ruimtelijke ordeningsproces neemt, ondermeer, cultuur als vertrekpunt van het proces. Ook andere projecten waar cultuur een grote rol heeft gespeeld worden gebruikt als inspiratiebron. In de onderzoeksfase worden diverse disciplines betrokken bij het project. Dit is een voorbeeld van integraal denken. In de daarop volgende fase werden opnieuw verschillende disciplines betrokken bij de workshops en ook de lokale kennis werd in beweging gezet door het inzetten van bewoners in deze workshops. Tot slot was de uitkomst van tevoren niet bekend en liep de planning parallel aan de uitwerking. In vele opzichten is dit dus een typisch cultureel planologisch project kunnen zijn.

De werkwijze van dit project wordt 'culturally-led regeneration' genoemd. Dit is echter een bedrijfsvisie en is niet zo terug te vinden in het ruimtelijk of cultureel beleid in Engeland. Het project kent een aantal interessante benaderingen. In tegenstelling tot cultural-led revitalization in de jaren '80 in Engeland is dit, net als culturele planologie, cultureel ruimtelijk beleid. Het project is een mooi voorbeeld hoe een culturele planologieproject in Nederland zou kunnen verlopen. Het project betreft echter een vooronderzoek. In de beginfase worden verschillende (inter)nationale vergelijkbare creatieve projecten gezocht om inspiratie op te doen. Wat het project nog mist is de concrete vertaling van de gevonden culturele kwaliteiten in nieuwe ruimtelijke plannen en ontwerpen.

In hoofdstuk 2 zijn een aantal spanningsvelden binnen culturele planologie beschreven. Allereerst kwam naar voren de betekenis van het begrip cultuur. In dit project stond het stadsdeel Thurrock centraal. Onderzocht werd hoe de bewoners en betrokkenen dachten over het stadsdeel: de cultuur van Thurrock. Op een creatieve wijze is dit vastgelegd door middel van kunstenaarskaarten, een milieudeskundige en een schrijver. Cultuur heeft hier de sociaal wetenschappelijke betekenis en wordt vanaf het begin van het proces ingezet. De achterliggende strategie betrof de verduurzamingstrategie. Een verduurzaming die bereikt diende te worden door ondermeer bewoners in te zetten.

Beleidsmatig

In Engeland is jarenlang gepoogd om door middel van high culture de 'quality of life' te verbeteren. In de jaren '90 werden vervolgens ook bewoners bij dit beleid toegevoegd. In samenspraak met de bewoners werd gezocht hoe cultuur in te zetten in de revitalisering van steden. Deze twee kenmerken komen ook in culturele planologie terug. Het 'quality of life' begrip is een antropocentrisch, en dus vooral op de mensen gericht paradigma. Het gaat hier over belangen van individuen. 'Quality of life' begrip is onderverdeeld in verschillende dimensies: democratie, gelijkwaardigheid, schoonheid, veiligheid, vitaliteit, efficiency, rijkdom en gezondheid. Juist deze onderscheiding is voor culturele planologie van belang. Verschillende dimensies hebben invloed op de 'quality of life'. Dit geldt ook voor culturele planologie. De integrale benadering vraagt om sectoroverschrijdende aanvullingen op het proces. Met andere woorden is alleen schoonheid, bijvoorbeeld kunst, niet genoeg om quality of life te creëren, maar speelt het wel degelijk een rol (Voogd, 1999).

3.2 België

In België speelt cultuurhistorie in verschillende projecten een rol. Zo is de gesloten steenkoolmijn Grand Hornu in Bergen opgeknapt tot een museum met cultuurhistorie als uitgangspunt. Een ander project is het project Breedveld. Bedoeling was de lokale initiatieven rond cultureel erfgoed en landschap een nieuwe dynamiek te geven door de samenwerking te stimuleren over bestuurlijke, sectorale en organisatorische grenzen heen. Het project Stad aan de Stroom uitgevoerd vanaf 1988 in Antwerpen voldoet echter het meest aan de kenmerken van culturele planologie en zal dus hieronder worden behandeld.

3.2.1 Case study: 'Stad aan de stroom'

Figuur 10: België: Antwerpen (CIA, 2005)

Algemeen

Ligging

Stad aan de Stroom gaat over het gebied van het centrum van Antwerpen grenzend aan de rivier de Schelde. De schelde heeft een centrale plaats ingenomen in de ontwikkeling van de stad aan Antwerpen. De havens zijn uitgegroeid tot een van de grootste van Europa. De havens werden echter ook aangelegd ten noorden van het centrum, waardoor de kades in het centrum hun functies verloren en het gebied verpauperde.

het project

Het project ging in 1988 van start. In samenwerking met de overheid en deskundigen uit verschillende disciplines ontwierpen bewoners een plan om hun Antwerpse centrumwijken aan de van de maas te verbeteren door herinrichting.

Inzet/intentie

wie?

Een kleine groep bewoners richtte in 1988 de bewonersgroep SAS op. De bewoners vonden hun wijk achteruit gaan en besloten acties te ondernemen.

wat?

In een gefaseerd project moest onderzocht worden hoe de wijken weer leefbaar gemaakt konden worden. Cultuur moest hierbij een belangrijke rol spelen.

Proces(ontwerp)

Uitvoering/fasering

Het project wordt gekenmerkt door 2 fases. De eerste fase liep van 1988-1991.

1988-1991

In deze periode werd mentaal onderzoek gedaan naar het gebied. In het eerste jaar maakte de burger kennis met cultuur, om op deze manier lokale steun te verkrijgen voor de toekomst. Dit bestond onder meer uit theatertochten en kunst. Vervolgens werd een prijsvraag uitgeschreven, waaraan zo'n 120 deelnemers deelnamen. De deelnemers werd gevraagd hun visie te geven op het gebied. De achtergronden van de deelnemers waren uiteenlopend van bewoners tot architecten als bijvoorbeeld Rem Koolhaas. Vervolgens werden twee moderators aangesteld, de architecten Manuel de Sola Morales en Toyo Ito. Voor het daadwerkelijk ontwerpen begon werd door de bewonersvereniging SAS een projectteam opgericht. In samenwerking met de moderators werd vervolgens een stedelijk vernieuwingsplan gemaakt voor de periode van 1992-2002.

1992-1994

De randvoorwaarden voor het ontwerp waren opgenomen in het stedelijk vernieuwingsplan. In deze fase werden kleine lokale prijsvragen uitgeschreven. Voor elke prijsvraag kon je je als team opgeven. De teams moesten bestaan uit meerdere personen met verschillende achtergronden, bijvoorbeeld investeerders, promotors en architecten). In 1994 werd het plan stopgezet.

Resultaat

Het project was qua creatieve aanpak haar tijd vooruit. Het werd echter geen succes. Hiervoor worden een aantal oorzaken aangewezen:

1. geen politieke mandaat
2. geen goede synergie tussen politici en planners
3. geen echte samenwerking met de private sector

Gevolg

Slechts een aantal projecten zijn uitgevoerd, waaronder het Museum aan de Stroom van Rem Koolhaas. Het project is echter vergeten. Een enkele keer wordt er binnen Nota's in België en met name in Antwerpen nog naar verwezen.

Bron

De informatie gebruikt voor deze case study komt uit de publicatie *Adaption and Mediation in urban planning* (1995) van ISoCaRP.

3.2.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid België

Naast het project Stad en Stroom kende België niet veel projecten die vergelijkbaar zijn met culturele planologie. Wel komt in België steeds meer de gedachte op dat het landschap niet vanaf de tekentafel is in te richten. Veel meer dient er gekeken te worden naar de geschiedenis van het landschap en de plekken daarin. Cultuurhistorie zou volgens het bestuur Monumenten en Landschappen, het vertrekpunt moeten zijn van landschapsplanning, ruimtelijke planning en stedenbouw (Abts e.a., 2003).

3.2.3 Culturele planologie

projectmatig

Het project Stad aan de Stroom is een interessant project voor culturele planologie aangezien het mislukt lijkt. De resultaten wijzen op een drietal oorzaken waar het fout is gegaan. Het ontbreken van politieke mandaat, de samenwerking tussen politici en planologen en het ontbreken van echte samenwerking met de private sector.

In dit project kwamen de bewoners met een plan hun wijken te willen verbeteren. Een mooi voorbeeld van bottom-up planning. Om de bewoners de overige bewoners te betrekken werd cultuur (kunst en theater) ingezet om de plannen te verspreiden. Cultuur is in dit geval high culture en speelt slechts een tijdelijke rol, maar wordt wel vanaf het begin van het proces ingezet. Cultuur speelt echter een tijdelijke rol en vanaf de ontwerpfase speelt cultuur geen rol meer. De achterliggende gedachte om cultuur in te zetten is de mobiliseringgedachte.

Beleidsmatig

Beleidsmatig zijn er in België een aantal kleine overeenkomsten met culturele planologie te constateren. Duidelijk is dat België vanuit de cultuurhistorie naar vergelijkbaar beleid wil, maar concreet beleid en plannen zijn tot nog toe uitgebleven.

3.3 Duitsland

In Duitsland zijn zeer uiteenlopende projecten terug te vinden. Verschillende invalshoeken hoe cultuur te gebruiken binnen het ruimtelijke ordeningsproces komen naar voren. Voornamelijk wordt high culture ingezet en is de rol van cultuur niet meer dan voor de culturele elite. Wat verder opvalt is dat in Duitsland gepoogd wordt de culturele identiteit van landschappen te vinden of te bepalen. Mede daarom heeft cultuur een grote rol in de zogenaamde Landschaftsparken, waaronder die van het Emscherpark. Verder kennen veel projecten in Duitsland een cultuur faciliterende rol. Oude fabrieken die worden omgebouwd en toegankelijk gemaakt voor nieuwe functies. Een voorbeeld hiervan is de Lonza Werke in Oberrhein. Verder wordt cultuur ook ingezet om bewoners bij het project te betrekken. Een voorbeeld hiervan is het project Hotel Neustadt, waar een oude flat werd omgebouwd tot een tijdelijk hotel. Tevens wordt cultuur met een grote C (kunst) regelmatig gebruikt om projecten en openbare ruimtes te verfraaien. Denk hierbij aan het Kunstproject Riem, waar 20 kunstprojecten in een nieuwe aan te leggen woonwijk om deze van identiteit te voorzien en de gemeenschap tussen gebouw en plaats te doen laten toenemen.

3.3.1 Case study: 'IBA - Emscherpark'

Figuur 11: Duitsland:
Emscherregio (CIA, 2005)

Algemeen

Ligging

De Emscher regio is gelegen in het noorden van het Roergebied in de buurt van ondermeer Duisburg en Essen. De Emscher is een riviertje, dat in de jaren '70/'80 werd gevormd tot een open riool van het industriële Roergebied. In 1989 werd besloten de zones rond de Emscher, maar ook de Emscher zelf op te knappen. Vanaf 1989 tot en met 1999 werd de Emscher regio opgeknapt en heringericht. Lokale cultuur speelde hierbij een grote rol. Het totale gebied omvat 800 km² en omvat 17 steden (zie kaartje). In totaal wonen er 2,5 miljoen inwoners in de Emscher regio. Het Duitse instrument voor architectuurbeleid Bauausstellung, zoals indertijd gebruikt bij de ontwikkeling van Berlijn, is in 1989 ingezet om de regio Emscher een gezonde economische toekomst te bieden.

het project

In totaal zijn in de Emscher regio 120 projecten opgezet. In totaal heeft het project 4 miljard Duitse mark gekost. Hiervan betaalde de publieke sector tweederde. Een 300 km lang groen gebied is opnieuw ingericht en ook is het daar doorheen lopende riviertje de Emscher voor de lengte van 350 km getransformeerd. Verder zijn er 17 nieuwe technologische centra, 3000 nieuwe huizen gebouwd en 3000 huizen opgeknapt.

Inzet/Intentie

wie?

Internationaal Bauausstellung (IBA) Emscherpark werd opgericht door de landsregering van Nordrhein-Westfalen en loopt over tien jaar.

wat?

Een voormalige Industrie regio verandert langzaam aan van uiterlijk. Deze internationale Bouw expositie, Emscherpark, moet daaraan bijdragen. Het is een toekomstprogramma voor de deelstaat Nord Rhein Westfalen. Het projecteert impulsen van nieuwe ideeën en projecten. De uitgangspunten waren: een beter leven en de daarbijbehorende levenskwaliteit, architectonische, ecologische, stedenbouwkundige, en sociale maatstaven als uitgangspunt voor het wederopbouwproces van deze oude industriële regio.

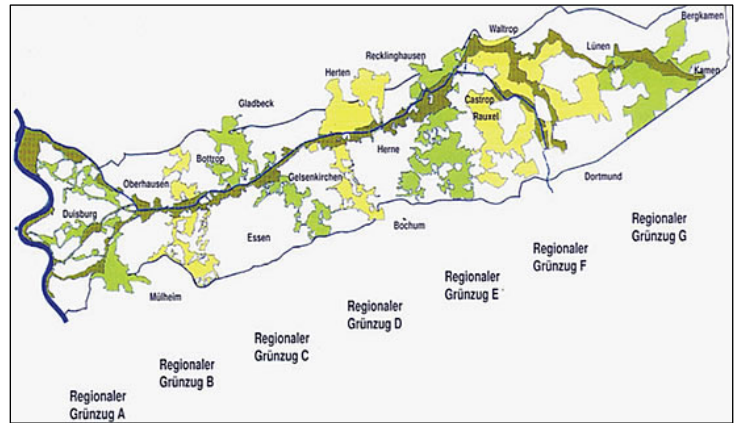
Proces(ontwerp)

Uitvoering/fasering

Het IBA Emscherpark kent vijf thema's:

- Ombouw van het Emscher systeem
- Werken in het park
- Nieuw wonen en stadsontwikkeling
- Kunst, industrie cultuur en toerisme
- Sociale initiatieven, bezetting en kwalificering

Naast milieuvriendelijke technieken, ecologie, openbare ruimte is bij de projecten ook rekening gehouden met sociaal-maatschappelijke en culturele aspecten.

Figuur 12: Het Emscherpark (IBA, 2005)

Resultaat

In tien jaar tijd is er een nieuw landschap ontstaan. Dit landschap is voortgekomen uit de 'Industrienatur und Industriekultur'.

Gevolg

Het IBA Emscherpark is een internationaal voorbeeld geworden voor creatief bouwen en herinrichten. Zelfs in het Nederlands huidige ruimtelijk beleid wordt verwezen naar dit project.

In 1997 wees het Amerikaanse Ministerie voor Milieu het IBA Emscherpark, samen met de Westergasfabriek in Amsterdam en het Groundwork Trust project in Manchester, als Europese rolmodel projecten (Creatieve stad, 2005).

Bron

De informatie gebruikt voor deze case study komt van de websites:
www.lba-emscherpark.com
www.creatievestad.nl

3.3.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid Duitsland

Verschillende visies in Duitsland maken het lastig om kort en bondig iets te zeggen over het beleid. Het IBA Emscherpark valt onder het idee van Perspektiven-Planung. Het idee nam afstand van de vereisten van 'Entwicklungsplanung' en liet gebieden eigen culturele en economische ontwikkelingen doormaken (Haase, 2004).

In Nederland wordt het IBA Emscherpark gezien als een voorbeeld van ontwikkelingsplanologie. Ontwikkelingsplanologie staat voor een integrale gebiedsgerichte aanpak, waarin alle betrokkenen participeren en waarbij het vooral gaat om de kwaliteiten van het geheel en minder om de verschillende doelstellingen afzonderlijk (Verwest (e.a.), 2005).

3.3.3 Culturele planologie

projectmatig

Het project IBA Emscherpark voldoet niet aan alle kenmerken van culturele planologie. Interessant aan dit project is de factor tijd, een voor culturele planologie zeer belangrijke factor. In de uitvoeringsfase bleek het project meer en meer een cultuur faciliterende rol te spelen. Oude fabriekshallen werden omgetoverd tot musea en kunstroutes werden aangelegd in het gebied.

De Emscherregio is een gebied dat door de komst van verschillende industrieën een grauw en onaantrekkelijk karakter had gekregen. De projecten moesten het gebied een nieuw en aantrekkelijk imago geven. De hoofdstrategie in dit project betrof de marktgerichte strategie.

Figuur 13: Nieuwe culturele functie voor oude fabriek (Creatieve stad, 2005)

Cultuur had nauwelijks een rol in de deze fase van het proces. Toen het park vorm moest krijgen werd het opgedeeld in zo'n honderd projecten, waarin binnen diverse projecten cultuur een grote rol had. Vooral kunst en industriecultuur kregen een rol binnen projecten.

Beleidsmatig

Beleidsmatig valt het Emscherpark onder de ideeën van creatieve stad. Het verschil met culturele planologie is dat binnen culturele planologie cultuur moet dienen als het creatieve aspect van de ruimtelijke ordening. De creatieve stad gaat verder en spreekt bijvoorbeeld ook over technologische creativiteit, wat gaat over efficiëntie, het uitvinden van dingen en deze in de markt in te zetten. Verder is er ook economische creativiteit nodig. Bijvoorbeeld het aantrekken van mensen die de technologie oppakken en commercieel maken. Ook is er de natuurlijk esthetische creativiteit, design-, artistieke- en muzikale creativiteit. En tot slot is er natuurlijk de bestuurlijke en politieke creativiteit. Hiernaast zet de creatieve stad ook de culturele creativiteit in.

3.4 Verenigde Staten

In de Verenigde Staten speelt het integreren van kunst binnen de ruimtelijke ordening al geruime tijd. Vanaf de jaren '70 werden kunstenaars steeds meer betrokken bij het ontwerp van openbare gebouwen en openbare ruimtes. De kunstenaars werden vaak pas betrokken in de ontwerpfase om zo de projecten creativiteit in te blazen. Zo werd kunstenaar Robert Milnar betrokken bij het ontwerp van een waterkrachtcentrale in San Diego (1995) en werd kunstenaar Nancy Holt gevraagd een park te ontwerpen in Rosslyn (1979). De laatste jaren wordt cultuur ook ingezet in de stedelijke vernieuwing. In Richmond (2004) werd kunst ingezet als katalysator voor een stedelijk vernieuwingsplan. Bij alle genoemde voorbeelden werd cultuur later in het proces ingezet en niet als vertrekpunt genomen. In het project Plan of Nashville wordt door middel van een bottom-up benadering gezocht naar de culturele kwaliteiten van de stad Nashville. De gevonden kwaliteiten dienden als randvoorwaarden en inspiratiebron voor toekomstige ruimtelijke plannen in Nashville.

3.4.1 Case study: 'Plan of Nashville'

Algemeen

Ligging

Nashville is gelegen in de staat Tennessee, gelegen in het middenoosten van de Verenigde Staten. Het plan gaat over het urbane centrum van Nashville, gelegen binnen de Highway ring van de stad.

Figuur 14: Verenigde Staten: Nashville (CIA, 2005)

het project

Het Plan van Nashville is een 2,5 jaar durend project om een visie op het centrum van de stad te ontwikkelen die gebaseerd is op de bewoners. Het uiteindelijke doel is ontwerperegels voor het centrum van de stad te creëren. Sinds 1950 zijn er meer dan honderd plannen

gemaakt in dit gebied. Het Plan van Nashville is de eerste poging om

de het centrum van de stad als een geheel te zien en op de bewoners gebaseerd plan te maken die ontwerperegels voor toekomstige ruimtelijke opgaven moet vaststellen.

Inzet/intentie

wie?

Het personeel van het Nashville Civic Design Center, het Plan of Nashville (PoN) Design Committee en de PoN Steering Committee leidden de vorming van het plan. Dit laatste comité had de opdracht het plan te herzien en eventuele onoplettendheden eruit te halen. Dit sturende comité bestond ondermeer uit een schrijver, (landschaps)architecten, politici, wetenschappers en ondernemers. Het design comité was verantwoordelijk voor het onderzoek, de visiewerkshops van het studiegebied en de team samenstellingen. Dit comité bestond ondermeer uit leden van bewonersorganisaties, politici van verschillende disciplines, ondernemers en wetenschappers.

wat?

Het project kende de volgende doelstellingen:

- Neerzetten, door participatie van de bewoners, van een lange termijn visie en vaststellen van ontwerperegels die huidige en toekomstige ontwikkeling in Nashville moeten sturen.
- Door middel van publieke voorlichting bewoners bij de planvorming te betrekken. Door middel van workshops cultuurhistorisch onderzoek te doen onder de bewoners.

- Publiceren van een boek en een model dat de uitkomsten bevat en de toekomstvisie illustreert. Ook de ontwerpregels en het proces dat hieraan vooraf ging moeten in het boek worden opgenomen.

Proces(ontwerp)

Uitvoering/fasering

De uitvoering van dit project vond plaats in vijf fases:

juni-december 2002

De zogenaamde onderzoek en analyse fase stond in deze periode op het programma. De volgende thema's werden onderzocht: bestaande voorwaarden voor landgebruik, mobiliteit, Natuurlijke geschiedenis en de daarbij behorende land en water kenmerken, sociale en politieke geschiedenis, geschiedenis van het uiterlijk van de stad, economieën van verleden en toekomst, cultuurhistorie, geschiedenis van de stedelijke voorstellen en plannen, het centrum van de regio en hedendaagse voorbeeldopgaven. Aan het eind van deze fase genereerde het ontwerpcomité en het ontwerpcentrum een algemeen programma dat in de ogen van het comité nuttig is voor de toekomst van Nashville.

Figuur 15: Voorbeeld van een 'community-input map' (Plan of Nashville, 2005)

oktober 2002 - mei 2003

In deze fase werd de stad verdeeld in 10 deelgebieden. Deze deelgebieden werden bepaald aan de hand van de oude invalswegen van de stad. Vervolgens werden deze gebieden door teams onderzocht op de volgende punten: hoeken, grenzen en benaderingen, openbare ruimte, netwerk van straten, landmarks, natuurlijke voorwaarden en benaderingen, locaties van gebouwen en het aardoppervlak en tot slot de typen gebouwen. Hierna gaven de teams hun visies op het gebied. Dit ging in samenwerking met een workshop met de lokale bewoners.

maart - september 2003

De derde fase stond in het teken van synthese. De belangrijkste taak in deze fase is 10 plannen te formuleren en deze te verwerken in een lange termijn visie. Het Ontwerpcentrum en het Ontwerp Comité ontwikkelde een begrijpelijke visie. elke maand werd een presentatie gehouden voor het Steering Committee voor feedback en kritiek. Ook is het voorlopige plan een aantal maal aan het publiek gepresenteerd.

september 2003

De uiteindelijke bevindingen zijn gepresenteerd in boekvorm: The Plan of Nashville. Aan het einde van het najaar 2003 was het boek verkrijgbaar voor de bewoners en sindsdien dient het als leidraad voor planologen en deskundigen op andere verwante vakgebieden.

Resultaat

Het uiteindelijke resultaat bestond uit 10 regels waar publiek beleid, de ontwikkeling, stedelijke planning en ontwerp rekening mee dienden te houden. De volgende 10 regels werden met doelstelling en al gepresenteerd:

- Respecteer Nashville's natuurlijke en gebouwde omgeving
- zet de Cumberland rivier centraal in de identiteitvorming
- herinrichting van de straten als publieke ruimte voor de gemeenschap
- ontwikkel een betrouwbaar en efficiënt transport netwerk

- ontwikkel een groene park structuur die met elkaar verbonden is
- ontwikkel een economisch leefbaar hart van de stad
- verhoging van de kwaliteit van de openbare ruimte voor burgers
- integreer kunst in de openbare ruimte en in het stedelijk ontwerp
- versterk de unieke identiteit van de verschillende buurten
- visuele orde in de stad creëren door vizierlijnen aan te brengen van lokale landmarks naar natuurlijke eigenschappen

Gevolg

Gary Gaston, vice-directeur van het Nashville Civic Design Centre spreekt in een interview gehouden op 12 juli 2005 over een succesvol plan. Het plan is inmiddels onder ogen gekomen van ongeveer 2750 mensen in verschillende vergaderingen op het ontwerp bureau. Verder is van het plan een film gemaakt die iedereen kan bezichtigen op de website. Tot nu toe hebben ongeveer 1000 mensen hier via de website op gereageerd. Op de vraag of het plan al geleid heeft tot ruimtelijke ingrepen antwoordt Gaston dat het Nashville Metropolitan Housing and Development Agency het plan als vertrekpunt neemt in het stedelijke vernieuwingsproces van de door sociale woningbouw getypeerde wijk Henry Hale Hope VI. Op de vraag welke betekenis cultuur heeft binnen dit project antwoordt hij: 'kunst, museum, theaters, muziek, etc.'. Met andere woorden de kenmerken van high culture.

Bron

De informatie gebruikt voor deze case study is afkomstig van de website: www.planofnashville.com

3.4.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid Verenigde Staten

Cultural planning in de Verenigde Staten komt voort uit het 'civic program', 'community-based arts' en culturele activiteiten en culturele centra. Doordat de overheid weinig betaalde en het leiderschap overliet aan de markt. Gevolg was dat bedrijven oplossingen gingen zoeken voor ruimtelijke vraagstukken en hierdoor werd cultural planning in de VS zeer 'community-based'.

Cultural planning ontstond in de jaren '80. Voornamelijk economisch gestuurde plannen die cultureel beleid verbonden met de fysieke stedelijke vernieuwing. In de jaren '90 kreeg kunst en cultuur een grotere rol in de ontwikkeling van de gemeenschappen. Cultuur moest bijdragen aan het gevoel van trots en identiteit van gemeenschappen. Deze culturele plannen moesten het uitgangspunt vormen voor verdere ontwikkelingen binnen de steden. Dit betekent dat cultural planning met andere aspecten van lokale planning moet worden geïntegreerd, zoals transport, educatie, milieu en de stedelijke vernieuwing. Hieruit moeten strategieën voortkomen die door middel van een cultureel forum zijn vastgesteld. Het Plan van Nashville is een voorbeeld van zo'n integraal cultureel plan. Deze plannen zijn in de gehele Verenigde Staten toegepast op zowel lokaal als nationaal niveau.

Naast cultural planning wordt dit initiatief ook gerekend tot 'New Urbanism'. Dit bleek uit de recensie van het project in het blad New Urban News van de maand juni 2005. New Urbanism wil buurten creëren die zowel gevarieerd als compact zijn, waarin wonen en werken niet van elkaar gescheiden zijn, waar winkels voor iedere bewoner op loopafstand zijn, waar de voetganger zich welkom voelt en waar het autogebruik wordt ontmoedigd. New Urbanism meent dat je met het ontwerp van een buurt en de architectuur van de individuele huizen een gemeenschapsgevoel onder bewoners kunt kweken (Bergeijk, van, 2001).

3.4.3 Culturele planologie

projectmatig

Het project is een mooi voorbeeld van een benadering van de ruimtelijke ordening vanuit de bewoners. Het in kaart brengen van de culturele kwaliteiten van een stad kan zeker ook binnen de culturele planologie een meerwaarde zijn. Daarnaast kan het plan constant

worden aangevuld en blijft de kaart actueel en kan onder andere het beleidsveld van de ruimtelijke ordening rekening houden met, maar liever nog de culturele waarde kaart als vertrekpunt nemen in het proces.

Cultuur is hier duidelijk gezien als het interpreteren van de wereld door mensen. Deze interpretaties heeft men geprobeerd vast te leggen. Cultuur werd ingezet om plannen beter te laten en te verduurzamen. Deze verduurzaming moest worden bereikt door input van lokale kennis. Lokale deskundigen en bewoners werden daarom geïnformeerd.

beleidsmatig

Het beleid is gedeeltelijk al behandeld in het voorgaande stuk. Hier kan aan toe worden gevoegd dat community-based planning een centraal punt is binnen culturele planologie. De bottom-up benadering was in de Verenigde Staten nodig doordat de overheid het beleid overliet aan de markt, zowel financieel als sturend. In Nederland is dit ook steeds meer zichtbaar. De overheid laat de markt met oplossingen komen en besteed het werk uit aan derden. Deze ontwikkeling maakt de Amerikaanse situatie aantrekkelijk om nogmaals intensiever te bestuderen.

3.5 Canada

Canadese cultureel ruimtelijke projecten vallen voornamelijk onder de "creative city" benadering en de daaraan verwante cultural planning. Cultural planning lijkt zich voornamelijk te richten op het cultuur beleid en het daaraan gekoppelde ruimtelijke beleid. De creative city maakt wel een onderscheid hoe cultuur in te zetten. De volgende categorieën zijn door hen benoemd: cultureel toerisme, cultuur als economische motor, gemeenschap identiteit en trots, het aanwijzen van specifieke kansen voor een gemeenschap, persoonlijke en sociale ontwikkeling van de jeugd en tot slot het inzetten van cultuur in de stedelijke vernieuwing. Het Winston Churchillplein in Edmonton is een voorbeeld project van deze laatste categorie en lijkt veel op de Nederlandse benadering van culturele planologie (Creative city, 2005).

3.5.1 Case study: 'Edmonton's Churchill Square'

Figuur 16: Canada: Edmonton (CIA, 2005)

Algemeen Ligging

In het centrum van de stad Edmonton in de Canadese staat Alberta ligt het Winston Churchill plein. Het plein is verpauperd en aan renovatie toe. Besloten wordt om cultural planning in te zetten om het plein succesvol te renoveren.

het project

Het \$12,3 miljoen kostende project diende het 100 jarige jubileum van de stad Edmonton op te luisteren door het centrale plein van de stad her in te richten.

Inzet/intentie wie?

In 1996, publiceerde het Bedrijf van de Binnenstadontwikkeling, Downtown Development Corporation, de plannen om een kunstendistrict voor de kern van de binnenstad en met name het Winston Churchill plein. Gekeken moest worden naar de rol, de functie en het ontwerp van het plein. Op het eerste gezicht lijkt het plan zeer top-down, maar het daadwerkelijke proces bevatte heel wat lokale gemeenschapssamenwerking.

wat?

De renovatie van het plein had als doel om de thema's 'tijd en geschiedenis', 'mens en gemeenschap' en 'plaats en milieu' onderling te verbinden om een succesvolle en geïntegreerde stedelijke ruimte voor sociale en culturele viering tot stand te brengen.

Proces(ontwerp) Uitvoering/fasering

1996-1999

De drie thema's ('tijd en geschiedenis', 'mens en gemeenschap' en 'plaats en milieu') werden in vier jaar tijd onderzocht. Bij het thema 'tijd en geschiedenis' werd gezocht naar de betekenis van de geschiedenis van het park en van Edmonton. Bij het tweede thema (mens en gemeenschap) werd een zoektocht ondernomen naar specifieke sociale en gemeenschappelijke overwegingen die opgenomen diende te worden in het ontwerp. En tenslotte werd er gekeken welke rol de natuur kon spelen binnen het ontwerp van het plan.

Figuur 17: Het Churchillplein tijdens de bouw (Edmonton, 2005)

2000-2002

In deze periode gingen de ontwerpers aan de slag om de gevonden kwaliteiten te vertalen naar een specifiek ontwerp van het Winston Churchill plein. Het ontwerp stond niet direct vast en de architecten en ontwikkelaars belegden openbare zittingen en vergaderingen en verzochten de gemeenschap, de gemeenteraad, de investeerders en de media advies te geven. Daarnaast dienden de plannen altijd door 83% van de aanwezigen goedgekeurd te worden.

2002-2004

De laatste twee jaar voor de viering van het 100-jarige jubileum van Edmonton werd het uiteindelijke plan uitgevoerd.

Resultaat

In 2004 was het plein gereed. Verschillende verhalen over het Edmonton van toen, nu en van de toekomst zijn verwerkt in het ontwerp. Vijf, drie meter hoge verhaal palen vertellen over de belangrijkste historische periodes van de stad. Een verkooppunt van kaarten voor toeristische, kunst en culturele gebeurtenissen is opgenomen in het ontwerp. Verder zal de architectuur van de gebouwen worden ontworpen met lokale architectonische elementen en zal in het ontwerp van het verkooppunt het open concept van het stadhuis terugkomen. Verder is in het ontwerp rekening gehouden met natuur door een waterval aan te leggen en ruimte te scheppen voor een vijftigtal bomen en graszones, die het plein als sociale ontmoetingsplaats sterker maakt.

Gevolg

Het project wordt in Canada gezien als een illustratief stedelijke vernieuwingsproject waar sociaal bewustzijn centraal staat en waarin begrippen als tijd, mens en plaats, kunst en cultuur en geschiedenis worden geïntegreerd. Deze benadering leverde in Edmonton een succesvol stedelijke vernieuwing op voor de toekomst van de stad.

John Mahon, de uitvoerend directeur van de Edmonton Arts Council, spreekt in een interview gehouden op 28 juni 2005 over een succesvol project. Op de vraag hoe het project werd ontvangen antwoordde hij: 'gemengde reacties, enerzijds veel kritiek van rechtse pers en bewoners op de totale kosten (\$12 miljoen, waarvan \$3 miljoen belastinggeld) en kritiek op jarenlange verwaarlozing van plannen over het plein, anderzijds werd het plein goed ontvangen bij de opening en zijn veel bewoners betrokken geweest bij het ontwerp ervan'. Mahon verwacht dat het plein over drie jaar vooral gunstige kritieken zal krijgen. Nu de zomer is aangebroken zal het plein steeds meer in gebruik worden genomen. Cultuur betekent binnen dit project zowel de manier van leven van de maatschappij maar ook de manier hoe deze zich uitdrukt. Mahon zegt dat Edmonton, net als de meeste steden in Canada, zeer multicultureel is en dus is de betekenis van cultuur en de uitkomsten daarvan voor de gemeenschap te verwaarlozen. Als positief punt van het project ziet hij de grote ontwikkeling van een openbare ruimte een negatief punt vindt hij de uitkomst dat mensen het plein gaan gebruiken voor hun eigen politieke agenda.

Bron

De informatie gebruikt voor deze case study komt van de website www.creativecity.ca

3.5.2 Rol cultuur in ruimtelijk beleid Canada

In het Canadese beleid komen een tweetal termen naar voren: de creative city en cultural planning. De eerste gaat uit van de creativiteit van gemeenschappen. Deze bottom-up benadering moet op een creatieve manier de problemen in de stad oplossen of helpen oplossen. In deze benadering speelt cultuur een grote rol, zowel in sociaal-wetenschappelijke zin als in de zin van high-culture. Deze benadering van de creative city is voornamelijk gericht op de gemeenschappen en minder op de ruimtelijke ordening. Een ander onderdeel wat ook terug komt bij de creative city is cultural planning. Cultural planning kent verschillende definities. Grogan e.a. (1995) omschreven cultural planning als de strategische en geïntegreerde planning en het gebruik van culturele middelen in stedelijke en gemeenschap planning. Onder culturele middelen moeten niet alleen kunst, erfgoed en de activiteiten van de culturele industrieën vallen, maar dienen ook culturele kenmerken van de gemeenschappen te bevatten. Deze kenmerken bestaan zowel in fysieke vormen (culturele faciliteiten en landschappen en de gebouwde omgeving) als in 'ongrijpbare' vormen (beelden en percepties van de gemeenschappen). Verder wordt met het woord ontwikkeling niet alleen economische ontwikkeling bedoeld, maar dienen ook bijvoorbeeld sociale dimensie om zo bij te dragen aan duurzame en gezonde gemeenschappen (Baeker, 2002).

Baeker (2002) positioneert cultuur binnen de cultural planning tussen de 'ways of life' en de betekenis van cultuur binnen de high culture. Als cultuur betekent de manier van leven dan is ruimtelijke ordening ook cultural planning. Maar cultural planning is ook meer dan kunst en esthetische belangen. Binnen de Canadese cultural planning is gebleken dat dit middengebied erg groot is en dat er een zoektocht gaande is naar methodologie om de 'dagelijkse cultuur' vast te kunnen leggen.

3.5.3 Culturele planologie

projectmatig

Het Winston Churchill plein in Edmonton is een goed voorbeeld van het Canadese cultural planning beleid. Alle kenmerken van culturele planologie zitten verwerkt in het proces, maar desondanks lijkt het project niet op de Nederlandse culturele planologie projecten. De onderzoeksfase en de ontwerpfase lijken zeer cultureel planologisch. De resultaten zijn echter zeer oppervlakkig en leveren cultuur af als kant-en-klaar product. Het project is meer een cultuurscheppende daad dan een cultuur ruimte scheppende daad. Culturele planologie neemt cultuur als vertrekpunt van het ruimtelijke ordeningsproces. Bij dit project was de intentie is echter niet cultureel. Het plein was reeds gekozen om te vernieuwen met als doel een eindproduct in 2004 ter ere van het jubileum van de stad Edmonton. Cultural planning werd later in het proces ingezet om binnen het grotere proces op zoek te gaan naar een invulling van het plan. Met ander woorden werd hoge cultuur pas ingezet in de ontwerpfase en belangrijker nog na de planvormingfase. De achterliggende gedachte was marktgericht: een aantrekkelijk plein moest worden gecreëerd.

beleidsmatig

Cultural planning vertoont veel overeenkomsten met culturele planologie. De worsteling met het begrip cultuur is hier van een voorbeeld. Cultural planning bevindt zich tussen high culture en sociaal wetenschappelijke definitie van cultuur in. Ook culturele planologie bevindt zich in dit gebied. Binnen de cultural planning is dit gebied ook nog niet benoemd en daardoor vaag. Binnen de cultural planning wordt ook getracht om boven de verschillende disciplines uit te stijgen en door middel van een geïntegreerd cultuurbeleid gemeenschappen duurzamer te maken (Baeker, 2002). Hierin schuilt ook het essentiële verschil met culturele planologie. Daar waar cultural planning op zoek gaat naar vernieuwing en verbreding van cultuur beleid gaat culturele planologie op zoek naar een verbreding en geïntrigeerde vorm van ruimtelijke ordening.

3.6 Kortom...

De kenmerken van culturele planologie (tabel 2.2) zijn terug te vinden in de projecten in het buitenland. Het begrip cultuur wordt omschreven als ruimtelijk ontwerp, beeldende kunst of cultuurhistorie. Verder dient cultuur vanaf het begin van het proces te worden ingezet. In de praktijk spelen kunst en ruimtelijk ontwerp pas een rol in de planvormingfase en vaker nog pas in de ontwerpfase. Cultuurhistorie speelt daarentegen een grotere rol in de ontwerpfase. Binnen cultuurhistorie wordt onderscheid gemaakt tussen enerzijds de dragers van cultuur, de hardware zijde en anderzijds de overbrengers van de cultuur, de verhalen van mensen, de software zijde. Culturele planologie wil rekening houden met de hardware zijde maar speelt vooral in op de software zijde. Culturele planologie is een cultuurrimte scheppende daad en gebruikt de hardware zijde hooguit als inspiratiebron. Met andere woorden culturele planologie is op zoek naar de 'dynamische' cultuur (interpreteren van de wereld door mensen) en veel minder op zoek naar de 'statische' cultuur (bijvoorbeeld monumenten). Dit wil niet zeggen overigens dat culturele planologie alleen de softwarezijde van cultuurhistorie inzet. Ook de hardwarezijde wordt gebruikt als inspiratiebron. Maar ook kunst kan worden ingezet in de onderzoeksfase. De achterliggende strategie is dan alleen anders. Kunst kan prima gebruikt worden als mobiliseringsstrategie. In het Belgische project Stad aan de Stroom werd cultuur (kunst en theater) ingezet om de mensen in de vooronderzoeksfase te betrekken bij de planvorming. Ook in het project de Vissershop van Ida van der Lee werd kunst ingezet om de mensen te mobiliseren en te betrekken in de planvormingfase. Deze inzet van cultuur is vaak zeer projectgericht en heeft een andere uitkomst als andere vormen van culturele planologie.

Naast de verschillende vormen van cultuur en de inzet van cultuur vanaf het begin van het proces kenmerkt culturele planologie zich door haar bottom-up benadering. Dit betekent ondermeer het mobiliseren van lokale kennis. Dit kunnen bewoners, maar ook deskundigen zijn. Daarnaast speelt de integrale benadering een grote rol, het betrekken van verschillende sectoroverschrijdende vakgebieden. Culturele planologie probeert een gesprekskader te vormen. Op verschillende manieren worden mensen bij projecten betrokken. In het Thurrock project worden ondermeer een schrijver, milieudeskundige, internationale architecten en kunstenaars uitgenodigd en wordt door middel van interdisciplinaire workshops het gesprek aangegaan. De bottom-up benadering zit verwerkt in de 'Stakeholders', dit zijn de bewoners van het gebied die mochten aangegeven wie mochten deelnemen aan het gesprek. Verder namen bewoners zelf ook deel aan de workshops. In het project Stad aan de Stroom werd een prijsvraag georganiseerd waarin iedereen (bewoners tot architecten) werden uitgedaagd hun visie te geven over de toekomst van de Antwerpse wijken. In het IBA Emscherpark zaten per project wel bottom-up kenmerken verwerkt, maar in grote lijnen kwam toch vooral het integrale naar voren. Het Duitse voorbeeld is een gebiedsgerichte integrale aanpak. Sectoroverschrijdend werden een aantal hoofdthema's aangewezen. Waarin zowel natuur, cultuur als andere sociale aspecten zaten verwerkt.

In de voorbeelden van overzee zijn de integrale benadering en de bottom-up benadering ook verwerkt. In het Amerikaanse Plan of Nashville wordt onder meer cultuur, maar ook natuur ingezet in de onderzoeksfase. Op een integrale wijze is door ondermeer landschapsarchitecten, wetenschappers, politici en bewonersorganisaties thematisch onderzocht hoe natuurlijke, historische en sociale kenmerken van Nashville bij kunnen dragen aan de toekomstige ruimtelijke vraagstukken in Nashville. Door middel van workshops werd het gesprekskader gevormd. Uiteindelijk werden de in kaart gebrachte resultaten verwerkt in boekvorm. In Canada werd op een creatieve manier geparticipeerd door de bewoners. Door integrale planvorming werden meerdere plannen gemaakt vanuit de cultuur van Edmonton. De inwoners werden betrokken door middel van presentaties waar ze het recht kregen om plannen af te keuren en van commentaar te voorzien. Net zo lang totdat één van de plannen het goedkeuringspercentage van 83% haalde.

Verder zijn in hoofdstuk 2 een aantal punten aangegeven waarbinnen culturele planologie geen eenduidige keuze in is gemaakt. Deze spanningsvelden zien we ook terug bij de projecten in het buitenland. Opvallend is dat geen enkel project dezelfde lijn volgt. In het Engelse en Amerikaans project is de verduurzamingstrategie ingezet, in België de mobiliseringstrategie en in Duitsland en Canada de marktgerichte strategie. Alle projecten zetten cultuur in in het proces. Deze inzet vindt niet altijd op hetzelfde moment plaats. De projecten in Engeland, België en de Verenigde Staten zetten cultuur vanaf het begin van het proces in, terwijl het Duitse en Canadese project dit pas in de ontwerpfase doen. Tot slot worden ook hier verschillende definities van cultuur gebruikt. Het Engelse en Amerikaanse project gebruiken de definitie gebruikt in de sociale wetenschappen, terwijl het Belgische en Duitse project high culture inzetten. Het Canadese project zet zowel hoge als de sociaal wetenschappelijke cultuur in.

Naast toepasbare invullingen voor het culturele planologie proces dragen de analyse van de projecten ook bij aan de concretisering van de term culturele. De integrale benadering zorgt voor de integratie van cultuur. Naast cultuur worden vele andere aspecten ingezet in het ruimtelijke ordeningsproces. In de buitenlandse voorbeelden speelt 'quality of life' een grote rol. Quality of life is ook een integrale benadering en omvat meer dan alleen cultuur. Cultuur in de zin van high culture speelt zeker een rol in de quality of life discussie. Verder is in verband met de bottom-up en de integrale benadering is een goed gevormd gesprekskader van belang. In het project Stad aan de Stroom bleek al dat een goede synergie tussen de deelnemers een vereiste is voor een goed resultaat. Zowel de betrekking van bewoners als de samenwerking tussen planners en politici mislukten.

4. Conclusie

Het begrip 'culturele planologie' is in Nederland gedefinieerd met behulp van een kenmerkenkader dat werd geformuleerd op het in 2003 gehouden symposium 'Publiek en Bereik' te Zwolle. Deze concretisering van culturele planologie is nuttig geweest. Het begrip werd duidelijker, maar nog niet geheel hanteerbaar. In dit onderzoek is gepoogd een meer hanteerbare formulering van het begrip culturele planologie te formuleren. Allereerst is het begrip culturele planologie ontleed. Vervolgens zijn een aantal met culturele planologie vergelijkbare buitenlandse projecten geanalyseerd en is gekeken naar hun bijdrage aan concretisering van het begrip. Het resultaat is een verbreding van het begrip culturele planologie in vergelijking met het in 2003 geformuleerd kenmerkenkader.

4.1 Reflectie op het kenmerkenkader

Door aan de hand van het kenmerkenkader (bijlage 2) het begrip culturele planologie te 'ontleden' werden een aantal spanningen zichtbaar. Het kader probeert het begrip te verduidelijken, maar gaat hierin naar mijn mening niet ver genoeg. De gebruikte terminologie gaat in de richting van een sociaal wetenschappelijke van cultuur. Cultuur wordt gezien als ruimtelijk ontwerp, beeldende kunst en cultuurhistorie. Cultuur wordt hiermee afgekaderd. Deze afkadering wordt echter tegelijkertijd doorbroken door de bottom-up benadering en de integrale benadering.

a. Cultuur als vertrekpunt in ruimtelijke ordeningsprocessen

Culturele planologie neemt cultuur als vertrekpunt. Mommaas benoemde een drietal opvattingen over cultuur. Hij sprak over de door ruimtelijke experts toegepaste opvatting over cultuur: cultuur als historisch opgestapelde betekenis. Denk hierbij aan monumenten en het landschap. Deze opvatting vind je terug in de opvatting van cultuur in het kenmerkenkader. Daarnaast spelen verhalen van mensen ook een rol in het kenmerkenkader. Daarmee komt het kenmerkenkader in de buurt van de sociaal wetenschappelijke opvatting van cultuur, zoals omschreven door Mommaas in zijn tweede (sociaalcollectieve opvatting) en zijn derde opvatting (collectieve opvatting) over cultuur en in de definitie van Stuart Hall:

'The systems of shared meanings which people who belong to the same community, group or nation use to help them interpret and make sense of the world'.

De mens en de gemeenschap waarin hij leeft staan hierin centraal. Als gesproken wordt over cultuur als vertrekpunt in ruimtelijke ordeningsprocessen heeft cultuur dus de betekenis geformuleerd door Stuart Hall.

b. Bottom-up benadering

De bottom-up benadering is een belangrijk kenmerk voor culturele planologie. Ruimtelijk beleid in Nederland is in essentie top-down. De overheid betaalt en bepaalt. De overheid hoeft echter de regie van het project niet in handen te hebben. Binnen culturele planologie wordt de bottom-up benadering vanaf het begin van het proces toegepast. Zoals omschreven op het congres in Zwolle betekent de bottom-up benadering hier het mobiliseren van lokale kennis. Dit kunnen bewoners zijn, maar ook deskundigen. De van mensen verkregen kennis moet richtinggevend zijn voor het proces. Met andere woorden hun cultuur is richtinggevend. De bottom-up benadering pleit dus in feite voor de sociaal wetenschappelijke benadering van cultuur. Wat vanuit bottom-up zinvol wordt geacht, wordt richtinggevend in het ruimtelijk ordeningsproces.

c. Integrale benadering

Het derde kenmerk van culturele planologie is de integrale benadering. Op dit moment speelt binnen de meeste culturele planologieprojecten in Nederland high culture een dominante rol. Dit is logisch omdat het beleid voortkomt uit het cultuurbeleid. Een integrale benadering

impliceert verbreding ten opzichte van high culture benadering. Daarom wordt gepleit voor sectoroverschrijdende benadering. Naast kunst zijn ook bijvoorbeeld natuur, religie, economie en etniciteit belangrijke factoren in het ruimtelijke ordeningsproces.

d. Planning parallel aan uitvoering

Tot slot is een kenmerk van culturele planologie dat de planning parallel loopt aan de uitvoering. Het proces zelf genereert voortdurend nieuwe ideeën. Een eindproduct staat dus vooraf niet vast. Een goede fasering staat hierbij aan de basis. De integratie van verschillende sectoroverschrijdende disciplines kan op verschillende momenten binnen het proces plaatsvinden. Hierbij moet onderscheid gemaakt worden in een aantal fases binnen het project: de vooronderzoeksfase, de planvormingfase, de ontwerpfase en de uitvoeringsfase. Een kunstenaar kan bijvoorbeeld betrokken worden in het mobiliseren van de lokale kennis (uitvoeringsfase), creatief meedenken aan de plannen (planningfase), meewerken aan concreet ontwerp (ontwerpfase) of het esthetiseren van het resultaat (uitvoeringsfase). Hierbij moet worden beseft dat de kunstenaar hier net zo goed vervangen kan worden door bijvoorbeeld een filosoof of hoogleraar.

4.2 Buitenlandse projecten

De verschillende onderzochte projecten geven geen eenduidig beeld. Zowel de sociaal wetenschappelijke definitie van cultuur als de high culture definitie zijn terug te vinden in de verschillende projecten en soms naast elkaar. Niettemin vallen een aantal zaken op.

a. Betekenis cultuur

De betekenis van cultuur geformuleerd door Hall staat ook aan de basis van diverse projecten in het buitenland. In het Belgische project Stad aan de Stroom is een goed voorbeeld hiervan. De bewoners interpreteren in termen van Stuart Hall hun wijk op een negatieve wijze en besluiten aan te dringen op een herinrichting. In het Amerikaanse project Plan of Nashville zijn regels opgesteld voor stadsvernieuwing, die betrekking hadden op diverse aspecten als vervoer, economie, natuur, identiteit en kunst. Cultuur is hier breed opgevat.

b. Grootschalige projecten

Door cultuur breed op te vatten, kunnen projecten grootschalig worden aangepakt. In Nashville ging het om het centrum van een stad en in Duitsland ging het over een regio van 800km². Dergelijke grootschalige projecten kunnen alleen plaatsvinden door de toepassing van deze sectoroverschrijdende integrale benadering.

c. Formeren van een gesprekskader

Culturele planologie kenmerkt zich door de bottom-up benadering en de integrale benadering. Dit betekent dat een brede groep van participanten worden betrokken bij het besluitvormingsproces. Dit kan op verschillende manieren plaatsvinden. Er werden bijvoorbeeld workshops georganiseerd, prijsvragen uitgeschreven, comités gevormd, stakeholders aangewezen.

d. Integrale benadering

Ook in sommige buitenlandse projecten kwam de integrale benadering sterk naar voren. Opvallend was dat in zowel het Duitse Emscherparkproject als het Canadese Churchillpleinproject de term 'quality of life' terugkwam. Quality of life omvat bijvoorbeeld begrippen als gelijkwaardigheid, democratie, gezondheid, vitaliteit en ook schoonheid. De quality of life discussie wordt ook in planologische kringen gevoerd. De integrale benadering van het begrip 'quality of life' is een vruchtbare aanvulling op de concretisering van het begrip 'culturele planologie'. Kunst (schoonheid) is een dimensie van het quality of life begrip.

4.3 Slot

Inhoudelijke verbreding van het begrip culturele planologie, zoals hierboven bepleit, verbreedt ook de toepasbaarheid en de kwaliteit. Een duidelijker omschreven werkwijze is zichtbaar gemaakt. Hierdoor is culturele planologie een beter begrijpbaar en breder toepasbaar begrip geworden. Het zou goed zijn deze lijn door te trekken en op onderdelen verder onderzoek te verrichten. Zo zou een nadere reflectie op de vorming van het gesprekskader nuttig zijn. (Welke communicatiemethoden worden toegepast? Wie participeren aan het gesprek? Wie maakt de keuzes?) Ook zou naderonderzoek naar de verhouding tussen culturele planologie en het 'quality of life' begrip kunnen bijdragen aan het concretiseren en differentiëren van culturele planologie. Culturele planologie heeft veel potenties en is het waard om ingezet te worden in toekomstige ruimtelijke vraagstukken.

5. Literatuurlijst

- Abts, H., J. Struyff (e.a.) (2003), *Onverharde veldwegen; sleutel tot landschappelijke kwaliteit*, Velpe-Mene: Natuurpunt
- Baeker, G. (2002), *Beyond garrets and silos; concepts, trends and developments in cultural planning*, Municipal cultural planning project (MCP)
- Bayliss, D. (2004), *Ireland's Creative Development: Local Authority Strategies for Culture-led Development*, *Regional Studies* 38 (7), 817-832.
- Bergeijck, van J. (2001), "De Dictatuur van Disney", gepubliceerd in het *NRC Handelsblad*, juni 2001
- Cammen, H. van der, Klerk, de, L.A. (1999), *Ruimtelijke ordening; van plannen komen plannen*, Utrecht: Spectrum B.V.
- CIA (2005), www.cia.gov. Laatst bezocht op 6 september 2005
- Creatieve stad (2005), www.creatievestad.nl. Laatst bezocht op 12 juli 2005
- Creative city (2005), www.creativecity.ca. Laatst bezocht op 6 juli 2005
- Edmonton (2005), www.edmonton.ca. Laatst bezocht op 4 september 2005
- Evans, G. (2001), *Cultural Planning; an urban renaissance?*, New York: Routledge
- Geerts, G., Heestermans, H. (1984), *Van Dale; Groot woordenboek der Nederlandse taal, elfde herziene druk*, Utrecht/Antwerpen: Van Dale Lexicografie
- Geest en Grond (2005), www.geest-en-grond.nl. Laatst bezocht op 3 september 2005
- Ghilardi, L. (2001), "Cultural planning and cultural diversity". Gepubliceerd in Bennet, T. (2001), *Differing diversities: cultural policy and cultural diversity*, Council of Europe Publishing
- Goedman, J.. (2001), "De culturele dimensie van de ruimte; interview van Jan Goedman met Hans Mommaas", gepubliceerd op: www.transformaties.org. Laatst bezocht op: 30 april 2005
- Graaf, de, J. (2003), *Handboek veldwerk; naar een cultuurkunde van 't vrije veld*, Den Haag; LUST
- Grogan, D., C. Mercer, D. Engwicht (1995), *Cultural Planning handbook*. Allen & Unwin
- Groote, P. (1998), *sheets college Culturele Geografie 1; culturele- en politieke geografie*, gepubliceerd op: <http://www.frw.rug.nl/persons/groote/groote.htm>. Laatst bezocht op 17 maart 2005
- Haase, A. (2004), "Kultur der Anlage und Nutzung von Raum", gepubliceerd op www.tu-cottbus.de. Laatst bezocht op: 25 augustus 2005
- Hajer, M., Reijndorp, A. (2001): *Op zoek naar nieuw publiek domein – analyse en strategie*, Rotterdam: NAI Publishers, pp. 33-37

- Hall, S. (1995), *New cultures for old*, in: Massey, Doreen & Pat Jess, *A place in the world? Places, cultures and globalization*, Oxford, pp. 175-213
- Herngreen, R. (2005), "Een handvol dode vogeltjes; culturele planologie tussen verkleuring en burgerschap", gepubliceerd in *Blauwe kamer* (2005), april 2005, nummer 2
- IBA-Emscherpark (2005), www.lba-emscherpark.com. Laatst bezocht op 28 augustus 2005.
- Kloosterman, R., Van der Werff, M. (2004), "Cultuur: een lokaal ankerpunt in een wereld van grensoverschrijdende stromen?", gepubliceerd in *Cultuur en stedelijke vernieuwing; denkboek voor de cultuurimpuls ISV*, Den Haag, Delta Hage, pp. 154-171
- Landes, D. (1998), *The wealth and poverty of nations, why some countries are so rich and some so poor*, Norton, New York
- Ministerie van OCW (1997), *Pantser of ruggegraat*, cultuurnota 1997-2000
- Ministerie van OCW (2001), *Cultuur als confrontatie*, cultuurnota 2001-2004
- Ministerie van OCW (2003), *Culturele planologie & publieksbereik*, Zoetermeer; Speed Print
- Ministerie van OCW, Ministerie van VROM (2004), *Cultuur en stedelijke vernieuwing; denkboek voor de cultuurimpuls ISV*, Den Haag, Delta Hage
- Ministerie van OCW (2005)(1), *Meer dan de som*, Cultuurnota 2005-2008
- Ministerie van OCW (2005)(2), www.minocw.nl. Laatst bezocht op 18 juni 2005
- Mommaas, H (2000), *de vrijetijdsindustrie in stad en land. een studie naar de markt van belevenissen*, Den Haag: SDU uitgevers
- Mommaas, H. (2001), 'De culturele dimensie van de ruimte', gepubliceerd in: *Levende Stad, tien essays over de netwerkverstedelijking, deel 3*, Den Haag: VROM
- Plan of Nashville (2005), www.planofnashville.com. Laatst bezocht op 28 augustus 2005
- Provincie Noord-Holland (2005), *Beleving en verbeelding door culturele planologie; twee jaar integratie van kunst en ruimtelijke inrichting in de provincie Noord-Holland*, Haarlem: provincie Noord-Holland MediaProductie
- Schoorl, F (2005), "Culturele planologie als tijdsverschijnsel", gepubliceerd in *K.I.P.*, 1:1, pp. 3-5
- Sijmons, D. (2002), *Landkaartmos en andere beschouwingen over landschap*, Rotterdam: Uitgeverij 010
- Stad aan de Stroom (1995), *Adaption and Mediation in urban planning*, Den Haag: Isocarp
- Stichting Bruggelings (1996), *Metaforen van ruimte & tijd; scanning (& ... scrolling)*, Amsterdam: Drukkerij Stolwijk
- Stichting Kunst en Openbare Ruimte, www.skor.nl. Laatst bezocht op 5 september 2005
- Unesco (2005), "Statistics in the Wake of Challenges posed by Cultural Diversity

in a Globalization Context", gepubliceerd op www.colloque2002symposium.gouv.qc.ca.
Laatst bezocht op 15 maart 2005

Verwest, F., E. Dammers, B. Staffhorst (2005), 'Ontwikkelingsplanologie voorbij het poldermodel', gepubliceerd in *Ruimte in debat*, Ruimtelijk Planbureau, februari 2005

Vissionary Thurock (2005), www.vissionarythurock.org. Laatst bezocht op 29 augustus 2005

Voogd, H. (1999), *Facetten van de planologie*, Alphen a/d Rijn: Samsom

Wijn, C.H. (2003), *Handboek Cultuurbeleid*, Den Haag: Vuga

Wikipedia Encyclopedie (2005), www.wikipedia.org. Laatst bezocht op 21 juni 2005